Sociaal en Cultureel Planbureau

# Kwesties voor het kiezen

## Een sociaal-maatschappelijke analyse op de verkiezingsprogramma's 2025

Onder redactie van

Willem Huijnk
Roel Willems
Debbie Verbeek-Oudijk
Andries van den Broek

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, oktober 2025

# Inhoud

0 Een sociaal-maatschappelijke beschouwing van de verkiezingsprogramma's ..... 3
1 Inleiding ..... 7
2 Asiel en migratie ..... 10
3 Klimaat en samenleving ..... 19
4 Bestaanszekerheid ..... 26
5 Zorg en ondersteuning ..... 35
6 Meedoen ..... 44
7 Democratische rechtsstaat ..... 51
8 Samenleven ..... 61
Literatuur ..... 71

# 0 Een sociaal-maatschappelijke beschouwing van de verkiezingsprogramma's

## 0.1 Kwaliteit van de samenleving en de verkiezingsprogramma's

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft de verkiezingsprogramma's van tien politieke partijen geanalyseerd vanuit een sociaal-maatschappelijk perspectief. In deze analyse richten wij ons op de aandacht die partijen in hun programma's besteden aan zeven beleidsthema's. Namelijk: asiel en migratie, klimaat en samenleving, bestaanszekerheid, zorg en ondersteuning, meedoen, democratische rechtsstaat en samenleven. Keuzes die partijen op deze beleidsthema's maken, hebben grote gevolgen voor mens en maatschappij: op hoe het met de kwaliteit van leven van burgers gaat, met het onderling samenleven en met de relatie tussen burgers en overheid. De hoofdstukken van dit rapport werken in detail uit wat de partijen voor elk van de zeven genoemde thema's voorstellen en hoe wij die voorstellen duiden.

In deze overkoepelende beschouwing lichten we drie thema's uit die in de analyse van de verkiezingsprogramma's opvallen. Deze thema's raken aan hoe het met en tussen de huidige en toekomstige inwoners van Nederland gaat. Het is daarom raadzaam om aandacht te hebben voor deze thema's richting de formatie en de komende regeerperiode.

## 0.2 Borging van kwaliteit van leven richting de toekomst

Alle zeven thema's komen terug in de verkiezingsprogramma's en politieke partijen hebben in hun plannen over het algemeen aandacht voor hoe het met de mens en de samenleving gaat. Daarmee laten partijen zien te willen luisteren naar de zorgen en behoeftes van burgers in een tijd waarin de politiek en overheid voor grote uitdagingen staan. Voor een aantal terreinen roept de analyse wel de vraag op hoe duurzaam de voorgestelde maatregelen zijn.

Dat zien we bijvoorbeeld terug bij de maatregelen die partijen voorstellen voor de zorg. Alhoewel partijen duidelijk oog hebben voor de houdbaarheid van de zorg, maken zij weinig duidelijke keuzes die gaan bewerkstelligen dat ook in de toekomst de zorg en ondersteuning op orde zijn. Het risico bestaat dat daardoor de zorgvraag en de zorgkosten blijven stijgen terwijl het aanbod achterblijft. Wel willen veel partijen de hogere kosten voor defensie ('de NAVO-norm') financieren door de zorgkosten de komende jaren minder te laten oplopen (CPB 2025a). Tegelijkertijd komen de politieke partijen nauwelijks met inhoudelijke prioriteiten om de groei van de zorg te begrenzen. Dit zet niet alleen de onderlinge solidariteit in de samenleving onder druk, maar heeft ook tot gevolg dat de zorg op de lange termijn niet houdbaar is, met negatieve consequenties voor het welbevinden van mensen.

Op het thema meedoen zien we dat de overheid een steeds groter beroep doet op mensen om zich naast (betaald) werk bijvoorbeeld in te zetten als mantelzorger of vrijwilliger. De druk om meer mee te doen spreekt ook uit de meeste partijprogramma's. De partijen onderkennen daarbij weliswaar dat er grenzen zijn aan de mate van meedoen en doen voorstellen om de combinatiedruk te verzachten. Combinatiedruk is de spanning die ontstaat wanneer mensen verschillende verplichtingen, zoals werk, mantelzorg of studie, moeten combineren. De voorstellen die partijen doen betreffen bijvoorbeeld ondersteuning van mantelzorgers, investering in kinderopvang of verlofregelingen. Maar een visie op een reële weekbelasting, die zowel formele en informele taken als vrije tijd omvat, ontbreekt. Het risico op overbelasting richting de toekomst wordt op deze wijze niet substantieel opgelost. Dat risico

vraagt echter serieuze aandacht: het aantal werkenden met burn-outklachten is de afgelopen tien jaar bijvoorbeeld met ongeveer 50% toegenomen (RIVM 2025). In de SCP-toekomstverkenning Meedoen in 2050 geven burgers aan dat zij een samenleving willen waarin ruimte is om de verschillende rollen die mensen hebben (ouder, kind, werknemer, mantelzorger, enz.) in een gemiddelde 'leefweek' in redelijkheid uit te voeren (Hardus et al. 2025). Voor de kwaliteit van leven van mensen en hun gezondheid is het belangrijk om oog te hebben voor deze wens. De partijen doen ook weinig voorstellen om mensen die onderbelast zijn meer mee te laten doen. Dit gaat om mensen die juist minder verplichtingen hebben dan ze zouden willen of aankunnen. Meer participatie van onderbelaste burgers draagt niet alleen bij aan een evenwichtiger verdeling van taken, maar ook aan het welbevinden van deze groep.

## 0.3 Investeren in sociale samenhang

### *Versterking van de verbinding tussen groepen*

Alle partijen streven in hun programma's naar meer sociale samenhang en dat sluit aan bij de behoefte van veel burgers. Tegelijkertijd zien we dat de partijen verschillen in waar ze de nadruk op leggen in het streven naar sociale samenhang. Voor PVV, JA21 en VVD staat vooral de Nederlandse cultuur centraal, voor SP, GL-PvdA en PvdD solidariteit, voor CDA, BBB en NSC de lokale gemeenschap en voor D66 individuele rechten. Hoewel dit fundamenteel verschillende vertrekpunten zijn, doen partijen ook duidelijk voorstellen in dezelfde richting. Zo hechten ze bijna allemaal belang aan ontmoetingen, de Nederlandse taal en goed contact tussen buurtgenoten.

De partijen die inzetten op het behoud van 'de Nederlandse cultuur', zien sociale samenhang vooral in termen van homogeniteit, tradities, nationale trots en Nederlandse waarden en normen. Migranten en in het bijzonder moslims worden voornamelijk gezien als een bedreiging voor de Nederlandse identiteit, de sociale samenhang en soms ook voor de rechtsstaat. Dit zijn voor een groot deel ook de partijen die hun zorgen over migratie relateren aan de toenemende culturele verscheidenheid en pleiten voor een strikter migratiebeleid, met name op het gebied van asielmigratie. Zij besteden in de programma's minder aandacht aan maatregelen om het samenleven tussen groepen te bevorderen, bijvoorbeeld via overbruggend contact, het stimuleren van de participatie van asielmigranten of van burgerschapsonderwijs dat vertrekt vanuit de pluriformiteit in de samenleving. De samenleving is divers en daarom is het van waarde om in de sociale samenhang te investeren en polarisatie, uitsluiting en tegenstellingen tegen te gaan. In hun aandacht voor discriminatie richt een deel van de partijen zich op bepaalde vormen daarvan, zoals het bestrijden van antisemitisme of het onderdrukken van vrouwen, maar weinig op racisme en helemaal niet op discriminatie van moslims. Het risico van deze aanpak is dat groepen zich buitengesloten voelen en mensen tegenover elkaar komen te staan. Dat zet de sociale samenhang juist verder onder druk.

### *Inzet op een weerbare samenleving*

De meeste verkiezingsprogramma's benoemen crisisdreiging als een belangrijke maatschappelijke uitdaging. Zij besteden veel aandacht aan oorlogsdreiging en presenteren fysieke maatregelen om de weerbaarheid te vergroten. Het merendeel van de partijen doet voorstellen om meer te investeren in defensie en het versterken van de vitale infrastructuur. Hierbij valt op dat er in de programma's weinig aandacht is voor de sociaal-maatschappelijke kanten van crises en het weerbaarder maken van de samenleving. Zo gaat het rond klimaatverandering in de programma's wel over het betrekken van burgers bij het ontwerpen van maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan, maar niet over hun paraatheid voor overstromingsrisico's of hittestress.

Een belangrijke les uit de coronacrisis is dat het juist van groot belang is rekening te houden met de sociaal-maatschappelijke effecten van de crisis en de crisismaatregelen (Onderzoeksraad voor Veiligheid 2023; Van Oudenhoven-van der Zee 2025) en daarbij aandacht te hebben voor groepen in extra kwetsbare posities, zoals jongeren. De coronaperiode had grote gevolgen voor het psychisch welzijn van mensen en hun vertrouwen in de overheid. Zeker in de eerste fasen werden de maatschappelijke effecten van maatregelen om de pandemie te bestrijden maar beperkt meegewogen. De maatschappelijke kosten daarvan voelt de samenleving nog steeds. Ervaringen met internationale crisissituaties leren bovendien dat informele sociale netwerken cruciaal zijn voor het bieden van hulp en voor het gezamenlijk mogelijk maken van herstel (Van Oudenhoven-van der Zee 2025). Dat vraagt om contacten tussen mensen gebaseerd op vertrouwen en wederkerigheid, die verschillende netwerken met elkaar verbinden en zo bijdragen aan solidariteit. De sociale infrastructuur is hierbij van wezenlijk belang. Denk aan laagdrempelige ontmoetingsplekken als buurthuizen en bibliotheken en aan de rol van welzijnswerk. De budgetten voor deze voorzieningen staan onder druk en dreigen nog meer onder druk te komen, onder andere door geplande bezuinigingen op het gemeentefonds. Een weerbare samenleving vraagt om duurzaam investeren in gemeenschappen, ook buiten crisistijd.

## 0.4 Bouwen aan vertrouwen en bescherming van de democratische rechtsstaat

### *Bouwen aan een betrouwbare overheid*

Veel van de thema's in de verkiezingsprogramma's sluiten aan bij zorgen van burgers rond wonen, samenleven en migratie (Den Ridder en Kunst 2025). Dat draagt bij aan de ervaren responsiviteit van de overheid. Een gevoel bij burgers dat er serieus naar hen geluisterd wordt is een belangrijke determinant van hun vertrouwen in de overheid. Daar zijn echter twee nuances bij aan te brengen.

In de eerste plaats staat of valt het vertrouwen bij de vraag of een nieuw kabinet ook daadwerkelijk resultaten weet te boeken en uiteindelijk waarmaakt wat het belooft. Voor het oplossen van problemen zijn scherpe keuzes en daadkracht nodig, maar ook realisme. Een actief restrictief migratiebeleid – wat we volop terugzien in de partijprogramma's – kan gunstig uitwerken op het vertrouwen van een deel van de burgers in de overheid. Tegelijkertijd is het boeken van resultaten op dit vlak niet eenvoudig gebleken. Het is lastig sturen op sommige vormen van migratie, en internationale afspraken en uitvoeringsproblemen zijn hardnekkig. Wanneer beloften niet waargemaakt kunnen worden, tast dit het lage vertrouwen in de politiek alleen maar verder aan. Liever minder grote beloftes die uitvoerbaar blijken, dan grote beloftes die niet haalbaar zijn.

In de tweede plaats is een belangrijke bron van zorg bij burgers het functioneren van de overheid zelf. Een van de zorgen betreft de moeizame samenwerking tussen regerende partijen. Een succesvolle samenwerking is een belangrijke voorwaarde voor het realiseren van voortgang op de grote maatschappelijke vraagstukken. Ook hier zal het uiteindelijke vertrouwen van burgers afhangen van het vermogen van partijen om met elkaar compromissen te sluiten en een gezamenlijke koers uit te zetten voor de aanpak van de uitdagingen waar we voor staan.

### *Bescherming van de democratische rechtsstaat*

Er zijn de laatste jaren grote zorgen over de democratische rechtsstaat, vooral vanwege de erosie van onze liberale rechtsstaat, die burgers beschermt tegen willekeur en machtsmisbruik door de overheid. Alle partijen hebben in hun programma's aandacht voor de rechtsstaat, maar verstaan daar

verschillende dingen onder. Terwijl sommige partijen zich richten op bescherming van de liberale rechtsstaat tegen ondermijnende krachten binnen de politiek en het bestuur, stellen andere partijen de rechtsorde centraal door te wijzen op bedreigingen voor de veiligheid van burgers door de islam, criminele organisaties of buitenlandse mogendheden. Daarnaast valt op dat maar weinig partijen duidelijk maken waarom de bescherming van de liberale rechtsstaat van belang is.

Onze democratische rechtsstaat is voor zijn bescherming sterk afhankelijk van de waarde die de hele samenleving eraan toekent, zowel binnen als buiten de overheid. Uit onderzoek weten we dat Nederland hier voor een uitdaging staat. De rechtsstatelijke cultuur is binnen de overheid onderontwikkeld (Staatscommissie rechtsstaat 2024), maar wordt ook door burgers niet altijd diep doorleefd (Van Noije en Den Ridder 2024). Het is daarom nodig om, naast het beschermen van de liberale rechtsstaat zelf, ook het rechtsstatelijk bewustzijn te versterken en duidelijk te maken dat ieders vrijheid op het spel staat. Dit zijn belangrijke aandachtspunten voor de formatie. Ook omdat plannen soms ogenschijnlijk een risico vormen voor de rechtsstaat, bijvoorbeeld als het gaat om het beperken van rechten van specifieke groepen.

# 1 Inleiding

## 1.1 Kwesties voor het kiezen

Op 29 oktober 2025 kiest Nederland nieuwe Tweede Kamerleden. Voor politieke partijen betekent de verkiezingstijd een moment voor reflectie en keuzes. Waar willen ze met de samenleving naartoe? Hoe borgen ze dat de kwaliteit van onze samenleving ook in de toekomst sterk blijft? Politieke besluiten beïnvloeden het dagelijks leven van mensen. Niet alleen vandaag, maar ook op de langere termijn. Het is dan ook van belang om te weten wat politieke partijen in hun verkiezingsprogramma's voorstellen en wat de mogelijke gevolgen daarvan zijn voor de kwaliteit van leven van mensen.

## 1.2 Doel van deze publicatie

In deze publicatie gaat het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in op zeven sociaal-maatschappelijke thema's. Deze thema's zijn cruciaal voor de kwaliteit van leven van mensen, voor hoe mensen samenleven en voor de relatie tussen burgers en de overheid. De betreffende onderwerpen zijn: asiel en migratie, klimaat en samenleving, bestaanszekerheid, zorg en ondersteuning, meedoen, democratische rechtsstaat en samenleven.

Het SCP biedt deze reflectie vanuit een onafhankelijke positie. Wij beschikken over langdurige, systematische kennis van trends en van onderzoeksresultaten over hoe het met mensen gaat, wat zij belangrijk vinden en hoe beleid hun leven raakt. Vanuit die kennis plaatsen wij de verkiezingsprogramma's in deze reflectie in een breder maatschappelijk perspectief. Het doel is om inzichtelijk te maken of partijen aandacht hebben voor deze belangrijke thema's en hoe de keuzes die zij hierbij maken uitpakken voor de kwaliteit van de samenleving.

Waar het Centraal Planbureau (CPB) en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) de financiële en ruimtelijke effecten van de verkiezingsprogramma's in kaart brengen, richt het SCP zich met deze publicatie op de sociaal-maatschappelijke gevolgen. Op deze manier ontstaat een completer beeld van de mogelijke gevolgen van politieke keuzes.

## 1.3 Zeven urgente maatschappelijke thema's en de kwaliteit van de samenleving

Het is van belang om inzicht te hebben in de gevolgen van de voorstellen van politieke partijen op de zeven thema's. We zetten per thema eerst kort uiteen wat er op dat onderwerp speelt en waarom het belangrijk is voor de kwaliteit van de samenleving. Daarna gaan we in op aspecten waar beleid rekening mee moet houden om die kwaliteit van de samenleving te borgen.

*Asiel en migratie*

Mede door de groei van de bevolking als gevolg van migratie, staat dit onderwerp in het middelpunt van de politieke en maatschappelijke discussie. Veel mensen hebben zorgen over migratie: deze zou bijdragen aan tekorten op de woningmarkt, de culturele eigenheid van Nederland verminderen en leiden tot minder veiligheid. Tegelijkertijd voorziet migratie ook in een behoefte aan arbeidskrachten. Hoewel Nederland al jaren een migratieland is, is er weinig sturing op de aantallen en samenstelling van de migratie. Daarnaast blijft bij veel migranten de leefsituatie en participatie achter. Dit raakt het welzijn van deze mensen, en capaciteiten en vaardigheden blijven hierdoor onderbenut.

### *Klimaat en samenleving*

Klimaatverandering verandert het leven van mensen op twee manieren. Aan de ene kant raken maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan ('mitigatie') burgers in hun dagelijks leven. Bijvoorbeeld in de manier waarop zij reizen, consumeren of hun woning verwarmen. Aan de andere kant vraagt klimaatverandering dat we ons aanpassen aan veranderende omstandigheden ('adaptatie'). Iedereen merkt de gevolgen wanneer Nederland te maken krijgt met wateroverlast door extreme neerslag of met langdurige perioden van hitte. De combinatie van sociaal-maatschappelijke impact, gebrekkige burgerbetrokkenheid en politisering, maakt klimaat een belangrijk thema voor de samenleving.

### *Bestaanszekerheid*

Bestaanszekerheid is van belang voor de kwaliteit van leven van mensen en hun mogelijkheid om deel te nemen aan de samenleving. Daarmee is het ook van belang voor de kwaliteit van de samenleving als geheel. Een aanzienlijk deel van de Nederlanders leeft in bestaansonzekerheid. Bestaanszekerheid gaat niet alleen over voldoende inkomen, maar ook over zaken als een goede gezondheid, betaalbare en duurzame huisvesting, een adequate opleiding en sociale contacten. Het borgen van bestaanszekerheid is daarmee een complex vraagstuk voor de politiek, waarbij het realiseren ervan afgewogen moet worden tegen inspanningen op andere terreinen.

### *Zorg en ondersteuning*

Gezondheid en mee kunnen doen aan de samenleving zijn belangrijk voor het welbevinden van mensen. Maar de houdbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van de zorg komt steeds meer onder druk te staan. De komende jaren zullen er, mede door de vergrijzing, steeds meer mensen zijn die zorg en ondersteuning nodig hebben. Tegelijkertijd zullen er minder mensen zijn om die zorg te verlenen. De politiek zal de komende jaren op zoek moeten gaan naar een antwoord op de toenemende disbalans in de zorgvraag en het zorgaanbod om zo de houdbaarheid van de zorg te borgen.

### *Meedoen*

Dat mensen meedoen in de samenleving is van belang voor de kwaliteit van de samenleving als geheel én voor de kwaliteit van leven van mensen zelf. Meedoen heeft dus zowel collectieve als individuele baten. De maatschappelijke behoefte aan meer meedoen groeit: meer werken, meer zorgen, meer levenslang leren. Meer meedoen kan op een bepaald niveau gaan wringen met individuele behoeften en mogelijkheden, en zo leiden tot de overvraging van mensen.

### *Samenleven*

Sociale samenhang is de lijm die mensen verbindt. Terwijl de wereld snel verandert, veranderen ook de sociale structuren die mensen met elkaar verbinden en dit zet het samenleven onder druk. Zo is de samenleving diverser dan voorheen, onder andere door migratie. Ook veranderen sociale media de manier waarop we ons tot anderen verhouden. Hoewel het sociaal vertrouwen in Nederland hoog is, ervaren veel burgers verharding en groeiende tegenstellingen tussen groepen. Over de manier waarop de sociale samenhang moet worden verbeterd, hebben zij verschillende ideeën.

### *Democratische rechtsstaat*

Onze democratie geeft burgers invloed op hoe en door wie ze worden bestuurd en onze liberale rechtsstaat beschermt hen tegen machtsmisbruik door de overheid. Samen vormen ze de democratische rechtsstaat. De democratische rechtsstaat is van fundamenteel belang, omdat deze waarborgt dat iedereen zijn leven in vrijheid en gelijkheid kan leven. Er zijn de laatste jaren echter grote zorgen over erosie van de democratische rechtsstaat. Voor de versterking van de democratie is

het nodig dat partijen bijdragen aan een betere politieke representatie van de bevolking. Voor de bescherming van de rechtsstaat is het nodig dat partijen bijdragen aan een sterker rechtsstatelijk bewustzijn.

## 1.4 Reflecteren op verkiezingsprogramma's

Deze reflectie is gebaseerd op de verkiezingsprogramma's.[1] Daarin geven politieke partijen aan welke maatschappelijke problemen zij prioriteit geven en welke oplossingen zij voorstellen.

De reflectie voeren we uit op de verkiezingsprogramma's van tien politieke partijen, namelijk: BoerBurgerBeweging (BBB 2025), Christen-Democratisch Appèl (CDA 2025), Democraten 66 (D66 2025), GroenLinks-Partij van de Arbeid (GL-PvdA 2025), JA21 (2025), Nieuw Sociaal Contract (NSC 2025), Partij voor de Dieren (PvdD 2025), Partij voor de Vrijheid (PVV 2025), Socialistische Partij (SP 2025) en Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD 2025). Deze selectie van politieke partijen is gebaseerd op het criterium dat een partij minstens vijf zetels heeft in de Tweede Kamer of op 31 augustus 2025 in de Peilingwijzer werd geschat op meer dan vijf zetels.

We presenteren geen aparte reflectie voor de verschillende politieke partijen. Wel groeperen we partijprogramma's op basis van hoe ze zich uitspreken over de thema's. De waarde van de reflectie zit erin de overeenkomsten en verschillen tussen de politieke keuzes van partijen inzichtelijk te maken. Het SCP heeft deze reflectie op eigen initiatief ontwikkeld: partijen hebben hier niet om gevraagd.

## 1.5 Leeswijzer

Hoofdstukken 2 tot en met 8 werken de thema's uit volgens een vast stramien. In de inleiding van elk hoofdstuk gaan we kort in op welke uitdagingen er voorliggen op het thema en beschrijven we waarom die uitdagingen raken aan de kwaliteit van de samenleving. In de tweede paragraaf komen beleidsaspecten aan bod waar partijen voor die opgave rekening mee moeten houden om de kwaliteit van de samenleving te borgen. Vervolgens bekijken we in een reflectie op de verkiezingsprogramma's op welke wijze partijen daar aandacht voor hebben. De keuzes die de politiek wel en niet maakt kunnen bedoeld en onbedoeld gevolgen hebben voor die kwaliteit van de samenleving. In hoofdstuk 9 bespreken we een aantal overkoepelende aandachtspunten en conclusies die wij van belang achten voor het huidige maatschappelijke en politieke debat, zowel voor de verkiezingen als in de periode daarna.

1 Voor meer informatie over de methode, zie bijlage B.1, te downloaden via www.scp.nl.

# 2 Asiel en migratie

*Erik de Bakker, Jaco Dagevos en Sander Kunst*

## 2.1 Wat is er aan de hand?

Nederland kent al geruime tijd een fors positief migratiesaldo. In 2024 bedroeg dit ruim 100.000 mensen, in 2022 was het zelfs meer dan 200.000 vanwege de komst van Oekraïners (AenM 2025). Mede door de aanwas van de bevolking door migratie staat dit onderwerp in het brandpunt van de politieke en maatschappelijke discussie. De Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (SDO2050 2024) wijst op de keerzijde van een hoog migratiesaldo vanwege de gevolgen die dit heeft voor de woningmarkt, zorg- en onderwijsvoorzieningen en ruimte en infrastructuur. We zien onder de bevolking een duidelijke wens naar minder migratie. Veel mensen hebben er zorgen over: migratie zou bijdragen aan tekorten op de woningmarkt, de culturele eigenheid van Nederland verminderen en leiden tot minder veiligheid (Kunst et al. 2025a). Tegelijkertijd voorziet migratie ook in een behoefte aan arbeidskrachten en heeft Nederland een internationale verplichting om vluchtelingen te beschermen. Hoewel Nederland dus al jaren een migratieland is, is er weinig sturing op de aantallen en samenstelling van de migratie en leeft bij veel mensen het gevoel dat migratie ons overkomt en niet goed beheersbaar is. Daarnaast blijft bij veel migranten de leefsituatie en participatie achter. Dit raakt het welzijn van deze mensen, en capaciteiten en vaardigheden blijven onderbenut. Ook dit heeft gevolgen voor hoe er over migratie en migranten wordt gedacht.

## 2.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

Voor de kwaliteit van de samenleving is het belangrijk dat er in de politieke plannen aandacht is voor het krijgen van meer grip op de aard en omvang van de migratie. Voor het welbevinden van migranten zelf, maar ook voor de samenleving, is het van belang dat partijen aandacht hebben voor het verbeteren van hun leefsituatie en participatie. Bij de leefsituatie moet onder meer worden gedacht aan iemands gezondheid, woon- en werkomstandigheden en sociale contacten. Bij participatie gaat het onder meer om deelname aan de arbeidsmarkt, aan vrijwilligerswerk en aan onderwijs. Dit raakt aan vraagstukken van gelijke kansen en discriminatie, die ook in de hoofdstukken over meedoen (hoofdstuk 6) en samenleven (hoofdstuk 8) aan de orde komen.

### 2.2.1 *Meer grip op omvang en samenstelling van de migratie*

Het gebrek aan grip op migratie leidt tot onvrede bij veel burgers en het hoge migratiesaldo zet druk op voorzieningen (zorg, onderwijs, ruimte, woningen: SDO2050 2024), en daarmee op de kwaliteit van leven van mensen. Meer grip op migratie vergt sturing van politiek en overheid. Wanneer deze grip ontbreekt, bijvoorbeeld door geen of weinig effectieve sturing, slaat dat negatief neer op zowel de bevolking als de migranten zelf.

Meer grip op migratie kan worden verkregen via indirect en direct migratiebeleid. Indirect migratiebeleid is relevant als het gaat om de beïnvloeding van migratie binnen de Europese Unie (EU), waar sprake is van vrij verkeer van personen. Het gaat dan om sociaal-economisch en structuurbeleid, dat er bijvoorbeeld op gericht is om het aandeel flexibele banen te verminderen of bepaalde sectoren niet meer te ondersteunen. Daarnaast heeft de overheid de mogelijkheid om direct migratiebeleid te voeren voor arbeidsmigratie van buiten de EU en kennis- en studiemigratie. Wie Nederland moet toelaten als asielmigrant is voor een deel ingebed in internationale regelgeving, maar de nationale

overheid heeft diverse mogelijkheden om asielmigratie te beïnvloeden en terugkeerbeleid te voeren. Ook kan de overheid zich inspannen om internationale verdragen en regelgeving te veranderen. Er zijn dus verschillende aangrijpingspunten voor het beleid.

Bij de analyse van de programma's richten we ons op de vraag of en welke maatregelen partijen formuleren om meer grip te krijgen op migratie en wat dat betekent voor de kwaliteit van de samenleving.

#### 2.2.2 *De participatie en leefsituatie van asiel- en arbeidsmigranten*

Onderzoek laat zien dat het vergroten van de participatiekansen van asiel- en arbeidsmigranten niet alleen belangrijk is voor de kwaliteit van leven van migranten zelf, maar ook bijdraagt aan de sociale samenhang, de uitkeringsafhankelijkheid tegengaat en de arbeidsmarktkrapte kan verlichten. Wanneer de participatie van migranten verbetert, kan dit ook het draagvlak voor de opvang van migranten vergroten.

Het vergroten van participatiekansen kan op verschillende manieren. Anders dan voor statushouders en gezinsmigranten bestaat er geen inburgeringsbeleid voor arbeidsmigranten, terwijl een substantiële groep van hen zich langdurig vestigt in Nederland. Op arbeidsmigranten gericht beleid zou kunnen bijdragen aan het leren van de taal en de doorstroomkansen naar betere banen en de sociale contacten tussen de migranten en Nederlanders kunnen bevorderen. Bij het verbeteren van de leefsituatie gaat het om maatregelen die van invloed zijn op de werk- en woonomstandigheden. Die kunnen er op hun beurt aan bijdragen dat de fysieke en mentale gezondheid van arbeidsmigranten verbetert en dat in buurten overlast en spanning vermindert en de sociale integratie toeneemt (WRR 2020).

Voor asielzoekers kan opvang die vanaf het begin gericht is op het leren van de taal en het bevorderen van betaald werk en vrijwilligerswerk hun participatie vergroten. Dat heeft gunstige gevolgen voor de mentale gezondheid en arbeidsmarktpositie van degenen die als statushouder in Nederland mogen blijven (Damen et al. 2021). Een versobering van het opvangbeleid of opvangbeleid dat vooral gericht is op de afwikkeling van de asielprocedure zal hier minder aan bijdragen. Dit heeft als risico dat vaardigheden en kennis onbenut blijven en dat de participatie van statushouders in de Nederlandse samenleving trager verloopt.

In de programma's kijken we naar wat partijen voorstellen op het gebied van de leefsituatie en participatie van arbeids- en asielmigranten. Bij arbeidsmigranten gaat het in het bijzonder om aandacht voor woon- en werkomstandigheden en hun sociale integratie in de samenleving.

## 2.3 Partijprogramma's over asiel en migratie

#### 2.3.1 *Conclusies*

Het uitgangspunt van dit hoofdstuk is dat het voor de kwaliteit van de samenleving gewenst is dat politieke partijen aandacht hebben voor het voeren van gericht en effectief migratiebeleid en voor de leefsituatie en achterblijvende participatie van asiel- en arbeidsmigranten.

In de verkiezingsprogramma's neemt het vraagstuk van meer grip op migratie bij nagenoeg alle partijen een belangrijke plaats in. Wel hebben zij verschillende prioriteiten: rechtse partijen willen vooral en soms zelfs uitsluitend de asielmigratie terugdringen, andere partijen leggen een sterker

accent op minder arbeidsmigratie. De wens om te komen tot minder arbeidsmigratie heeft vooral betrekking op arbeidsmigratie in laaggekwalificeerd werk. Het beperken van gezinsmigratie en studiemigratie komt eveneens in een aantal programma's terug, maar is minder prominent dan de aandacht voor arbeids- en asielmigratie.

Verder blijkt uit onze analyse van de verkiezingsprogramma's dat bijna zonder uitzondering alle politieke partijen voorstander zijn van het verbeteren van de leefsituatie van arbeidsmigranten. Die eensgezindheid is er minder als het gaat om de bevordering van de leefsituatie en participatie van asielmigranten. Partijen die een strenger migratiebeleid voorstaan, hebben hier over het algemeen minder aandacht voor. Asiel- en migratiebeleid staat bij deze partijen primair in het teken van het beperken van migratie, en die van asielmigratie in het bijzonder.

### Andere visies op sociale samenhang en diversiteit

De maatregelen die de partijen voorstellen beogen een bijdrage te leveren aan de sociale samenhang, maar de partijen kijken verschillend naar op welke wijze de sociale samenhang wordt bevorderd. Die verschillen hebben te maken met een verschillende opvatting over de relatie tussen culturele diversiteit en sociale samenhang.

Bij de PVV, JA21, VVD, en tot op zekere hoogte ook bij de BBB en NSC, zijn migratie en de zorgen daarover in belangrijke mate een cultureel vraagstuk. Etnisch-culturele diversiteit is in deze visie een bedreiging voor de sociale samenhang. Migranten, maar vaak wordt – expliciet of impliciet – op moslims gedoeld, staan in deze visie ver af van de kernwaarden van de Nederlandse samenleving, en een streng migratiebeleid moet zorgen voor een daling van het aantal migranten. De aandacht voor het bevorderen van participatie is beperkt, en voor zover het er is worden er vaak eisen van culturele aanpassing of sancties aan verbonden. Een voorbeeld van een dergelijke maatregel is geformuleerd door de VVD, die wil dat statushouders alleen toegang krijgen tot andere vormen van huisvesting 'op het moment dat zij zowel in woord als in daad achter de Nederlandse waarden staan'. Partijen die een dergelijke visie aanhangen hebben minder aandacht voor de mogelijk problematische kant van discriminatie en uitsluiting voor de sociale samenhang.

In de programma's van D66, GL-PvdA en PvdD wordt etnische diversiteit als een gegeven van de samenleving beschouwd en overwegend als een positief kenmerk gezien. Migranten zijn (potentiële) medeburgers die waar nodig ondersteuning moet worden geboden om volwaardig te kunnen participeren. Antidiscriminatiebeleid moet ongelijke kansen tegengaan en deze partijen steunen maatregelen die de participatie bevorderen tijdens de opvangperiode. Ze streven naar een gelijkwaardige rechts- en verblijfspositie van migranten. Partijen die een dergelijke, meer pluralistische maatschappijvisie aanhangen, hebben minder aandacht voor de mogelijke problematische kant van culturele verschillen in een samenleving. Sociale samenhang is volgens hen vooral gebaat bij participatie en gelijke kansen.

De SP en CDA nemen ten aanzien van de geschetste maatschappijvisies meer een middenpositie in. Zo vindt de SP dat tijdens de inburgering er, naast aandacht voor de Nederlandse taal, ook aandacht moet zijn voor gedeelde normen en waarden, met specifiek beleid voor mensen 'met een grote afstand tot onze samenleving'.

### Migratie en sociale cohesie in het maatschappelijk debat en in het onderzoek

Het zal niemand zijn ontgaan zijn dat de politieke en maatschappelijke discussie over (asiel)migratie de laatste jaren hoog is opgelopen. Mensen hebben zorgen over de gevolgen van migratie en noemen in dit verband met name de woningmarkt en thema's die raken aan sociale samenhang, namelijk veiligheid en nationale identiteit (Kunst et al. 2025a). Onderzoeksbevindingen over de gevolgen van migratie laten soms een ander beeld zien. Zo publiceerde het SCP recentelijk een studie naar de relatie tussen migratie en sociale cohesie in de toekomst, waaruit bleek dat de cohesie maar in beperkte mate (negatief) wordt beïnvloed door migratie (Woittiez et al. 2024). Een uitgebreide literatuurstudie naar de gevolgen van etnische diversiteit op buurtcohesie had vergelijkbare conclusies: het effect is er wel, maar het is niet zo groot en andere factoren, zoals de opleiding van mensen, spelen een belangrijkere rol (Gijsberts et al. 2024).

### Bevorderen van participatie van asielzoekers via opvangbeleid en verblijfspositie

Uit onderzoek is bekend dat de opvangperiode en de onzekerheid over de verblijfspositie een verschil maken voor de participatie, de gezondheid en het leren van de taal van het bestemmingsland (Bakker et al. 2014; Damen et al. 2021; Peters et al. 2017). Partijen verschillen in hun voorstellen over de vormgeving van het opvangbeleid en de verblijfspositie van statushouders. Vooral de linkse en middenpartijen zijn er voorstander van dat asielzoekers al tijdens de opvangperiode kunnen werken en de taal leren. Zo wil het CDA dat kansrijke asielzoekers sneller toegang krijgen tot de arbeidsmarkt, de mogelijkheid krijgen om aan taalprogramma's deel te nemen en dat het programma om statushouders aan het werk te helpen wordt uitgebreid. De SP wil ook dat asielzoekers eerder aan het werk kunnen. Hierdoor zijn er volgens deze partij minder arbeidsmigranten nodig. D66, GL-PvdA en NSC stellen voor dat de tewerkstellingsvergunning voor werkende asielzoekers komt te vervallen. Verwacht mag worden dat door toepassing van deze maatregelen de participatie van asielzoekers zal toenemen en hun leefsituatie zal verbeteren (UWV 2025). Andere partijen zijn voorstander van een sobere opvang, van beperkte participatiemogelijkheden tijdens de opvangperiode en een minder sterke verblijfspositie van statushouders (bv. afschaffen vergunning onbepaalde tijd, beperken gezinshereniging, langere termijn voor naturalisatie). De achterliggende gedachte is dat dit (de oriëntatie op) terugkeer versterkt en nieuwe migratie zal ontmoedigen. Het beleid rondom de opvang en verblijfspositie staat bij deze partijen dus meer in het teken van het terugdringen van migratie. Empirisch onderzoek laat zien dat mogelijkheden tot gezinshereniging onderdeel kunnen zijn van de beslissing om naar een bepaald land te gaan (Brekke et al. 2025; Diop-Christensen en Diop 2022).

### Consensus over het verbeteren van de leefsituatie en participatie van arbeidsmigranten

Een goede leefsituatie en volwaardige participatie vormen de kernelementen van iemands kwaliteit van leven. Het is inmiddels uitgebreid gedocumenteerd dat de woon- en werkomstandigheden van arbeidsmigranten te wensen overlaten (Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten 2020) en de politieke partijen sluiten hierbij aan. Bijna alle partijen formuleren voorstellen om de leefsituatie en participatie van arbeidsmigranten te verbeteren. Dit vergt het aanpakken van misstanden en uitbuiting. Ook moet de registratie worden verbeterd, zodat lokale overheden gerichter beleid kunnen voeren om onder meer slechte woon- en arbeidsomstandigheden aan te pakken en overbewoning en verkamering van panden tegen te gaan. Dit draagt niet alleen bij aan de kwaliteit van leven van migranten zelf, maar ook aan de leefbaarheid en sociale cohesie van wijken waar veel van hen wonen. Uitzendbureaus die de regels voor arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden aan hun laars lappen, moeten volgens bijna alle politieke partijen worden aangepakt. Zij zijn vaak verantwoordelijk voor ondermaatse woon- en werkomstandigheden. Om de (maatschappelijke) lusten en lasten van

arbeidsmigratie meer met elkaar in evenwicht te brengen, besteden veel partijprogramma's aandacht aan de rol van werkgevers, van wie wordt verwacht dat ze verantwoordelijkheid nemen voor het welzijn van arbeidsmigranten. Zij dienen bij te gaan dragen aan de kosten van het taalonderwijs van de arbeidsmigranten en hun kinderen. Werkgevers die kennis- en arbeidsmigranten naar Nederland halen, gaan actief bijdragen aan integratie en taalonderwijs, zo is de strekking in veel programma's. Deze maatregelen zijn belangrijk, omdat ze rekening houden met het feit dat een deel van de arbeidsmigranten zich voor een langere periode in Nederland vestigen, maar hier niet of nauwelijks overbruggende sociale contacten hebben en vaak de weg niet weten naar de (lokale) overheid en voorzieningen (Bos-Karczewska 2023; Manting et al. 2025).

### Ruime aandacht voor meer grip op migratie, maar realisatie is niet eenvoudig

De ruime aandacht voor het beïnvloeden van de migratie past bij de wens van brede lagen van de bevolking (Kunst et al. 2025a; Den Ridder en Kunst 2025). Het realiseren van meer grip op migratie zou het sentiment kunnen wegnemen dat de overheid op dit vlak weinig onderneemt of onvoldoende resultaten boekt. Men mag verwachten dat het formuleren en uitvoeren van een actief migratiebeleid gunstig uitwerkt voor het vertrouwen tussen burgers en de overheid. Tegelijkertijd is het beïnvloeden van migratie niet eenvoudig. Migratiebeleid moet navigeren in een krachtenveld van voorkeuren en wensen van politiek en bevolking, de vraag naar arbeid en de verplichtingen van internationale verdragen (De Haas 2023). Hierbij is niet alles mogelijk en er valt op sommige vormen van migratie gemakkelijker te sturen dan op andere (Adviesraad Migratie 2022). Maatregelen kunnen tegenreacties oproepen van getroffen partijen. Bijvoorbeeld door nieuwe juridische constructies die regels omzeilen, waardoor het effect van de maatregel minder is dan men had gehoopt of deze mogelijk zelfs neutraliseert. Omdat er veel politieke strijd is over de in- en uitvoering van maatregelen (bv. de spreidingswet), kan dat een weerslag hebben op het vertrouwen van burgers in de overheid, die hier een grote onmacht van de politiek in zien. Ook het feit dat uitgeprocedeerde asielzoekers vaak niet terugkeren of moeilijk zijn uit te zetten, ondergraaft hun vertrouwen. Daar komt bij dat ook de discussie op internationaal niveau gevoelige strijdpunten laat zien en een net zo moeizaam uitvoeringsproces, die het gevoel van politieke onmacht of van politiek falen bij burgers kunnen versterken.

De voorstellen van politieke partijen voor de aanpak van arbeidsmigratie en het verbeteren van de leefsituatie van arbeidsmigranten sluiten nauw aan op die van de Commissie Roemer, de Adviesraad Migratie en het recent verschenen IBO-rapport over arbeidsmigratie (Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten 2020; Adviesraad Migratie 2024; IBO 2025). Dat deze inzichten en aanbevelingen breed worden gedragen door politieke partijen is een belangrijke eerste stap, maar de daadwerkelijke uitvoering blijkt niet eenvoudig en verloopt langzaam. Hier zijn verschillende factoren van belang. De beïnvloeding van EU-arbeidsmigratie zal vooral via arbeidsmarkt- en sectorbeleid moeten gaan. Aanpassingen en veranderingen zijn hier een zaak van lange adem. Het onderwerp vereist een discussie over de economische, sociale en ruimtelijke ontwikkeling van Nederland op de lange termijn, een opgave waar de overheid niet altijd in uitblinkt. Verder is het zo dat arbeidsmigratie is verbonden met grote economische belangen en sommige partijen zijn gebaat bij de huidige situatie die ze niet willen veranderen. Zowel de Commissie Roemer als het recente IBO-rapport over arbeidsmigratie pleiten voor een brede waaier van maatregelen om invloed uit te oefenen op arbeidsmigratie en de leefsituatie van arbeidsmigranten. Het gaat om een taai krachtenveld waar een samenhangende set van maatregelen voor nodig is om daadwerkelijk een bijdrage te kunnen leveren aan de kwaliteit van de samenleving.

De oplossing voor het verminderen van zorgen over migratie zou bovendien niet louter gezocht moeten worden in het migratiebeleid. Zorgen over migratie zijn onderdeel van een breder gevoel dat het niet goed gaat met de samenleving en de politiek, en van de overtuiging niet gezien te worden en niet mee te tellen (Kunst et al. 2025a). Waar het gaat om de relatie tussen burgers en overheid is het belangrijk om deze diffusere gevoelens ook te adresseren. Dan gaat het dus niet alleen om migratie, maar ook om de aanpak van andere vraagstukken, zoals de krapte op de woningmarkt en de stijgende kosten van levensonderhoud.

De haalbaarheid van plannen is altijd een belangrijk element in de (vertrouwens)relatie tussen overheid en burger, maar speelt op het gepolitiseerde thema van migratie extra sterk. Vergaande beloftes van politici over de mate waarin de nationale overheid en de internationale gemeenschap kan sturen op migratie en het tempo waarin resultaten van beleid zijn te verwachten, werken cynisme in de hand en zetten de relatie tussen overheid en burger onder druk (Geurkink en Van Noije 2024).

### 2.3.2 *Meer grip op migratie in de partijprogramma's*

#### Verschillende partijen noemen streefaantallen

Zoals gezegd formuleren nagenoeg alle partijen voorstellen om meer grip te krijgen op de migratie. Diverse partijen (CDA, VVD, GL-PvdA, NSC, SP) sluiten aan op de aanbeveling van de SDO die een ‘gematigde bevolkingsgroei’ voorstelt, geconcretiseerd in een positief migratiesaldo van circa 50.000 personen per jaar. Dit aantal is aanzienlijk lager dan het migratiesaldo van de afgelopen jaren, waarin gemiddeld jaarlijks netto meer dan 100.000 migranten naar Nederland kwamen. De BBB wil de opvang van het aantal statushouders beperken tot 15.000. Zonder een getal te noemen, formuleert JA21 een streng beleid ten aanzien van asielmigratie. De PVV is voorstander van een algehele stop op asiel- en gezinsmigratie en immigratie vanuit islamitische landen. D66 richt zich vooral op de samenstelling van de arbeidsmigratie en verbeteringen in het asielbeleid, maar spreekt zich daarbij niet uit over de omvang. De PvdD heeft vooral aandacht voor de leefsituatie en rechten van migranten, maar noemt geen aantal migranten.

#### Met name aandacht voor (beperken) van asiel- en arbeidsmigratie

Asiel- en arbeidsmigratie krijgt de meeste aandacht in de programma’s, maar de partijen leggen andere accenten. GL-PvdA, D66 en SP focussen sterk op de omvang en samenstelling van de arbeidsmigratie. VVD, BBB, PVV en JA21 hebben vooral aandacht voor de beperking van de asielmigratie. PVV noemt arbeidsmigratie in het geheel niet.

Minder nadrukkelijk dan arbeids- en asielmigratie komt in meerdere programma’s, zowel van linkse, rechtse als middenpartijen, de internationalisering van onderwijs als een punt van aandacht aan de orde. De SP kaart het verdienmodel van buitenlandse studenten aan; NSC en JA21 spreken zich nadrukkelijk uit voor minder buitenlandse studenten. NSC, PVV en JA21 partijen noemen expliciet het beperken van de gezinsmigratie, terwijl BBB, NSC, VVD en CDA daar strengere voorwaarden aan willen stellen.

#### Veel overeenstemming over knelpunten en oplossingen arbeidsmigratie

Er is brede overeenstemming tussen partijen als het gaat om de wens om grip te krijgen op arbeidsmigratie in laaggekwalificeerd werk. Omdat arbeidsmigratie overwegend EU-migratie is,

noemen partijen vooral indirecte vormen van migratiebeleid: het gaat onder meer om beleid om de economische structuur te veranderen en om arbeidsmarktbeleid. Veel voorstellen beogen daarmee ook de leefsituatie van migranten te verbeteren (zie ook 2.3.3). Partijen willen het belang van sectoren verminderen die overwegend drijven op arbeidsmigranten die laagbetaald werk verrichten, vaak in slechte arbeids- en woonomstandigheden. Deze vorm van arbeidsmigratie zorgt voor overlast en legt druk op de leefbaarheid van wijken, zo stellen verschillende partijen. Verder wordt het verhogen van het minimumloon en het aanpakken van ongunstige arbeidsomstandigheden vaak genoemd. De lusten en lasten van arbeidsmigratie in laaggekwalificeerd werk zijn ongelijk verdeeld: de baten gaan naar werkgevers en uitzendbureaus, de kosten worden afgewenteld op de samenleving en de overheid. Partijen zijn het er in grote lijnen over eens dat deze 'verdeling' anders moet. Verschillende partijen roepen op om een fundamentele discussie te voeren over welke sectoren van belang zijn voor de toekomst van Nederland en welke betekenis arbeidsmigratie hierin heeft. Arbeidsmigratie moet beter aansluiten bij wat Nederland nodig heeft.

Naast sector- en arbeidsmarktbeleid worden er ook voorstellen gedaan om de EU-migratie te beïnvloeden via direct migratiebeleid. Er is aandacht voor het terugdringen van detacheringsconstructies die migranten van buiten de EU naar Nederland brengen. Verder stellen JA21 en NSC dat het vrije verkeer van personen niet onbeperkt zou moeten gelden, maar dat lidstaten onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid moeten krijgen om de instroom van arbeidsmigranten uit andere EU-landen te reguleren.

De meeste partijen staan welwillend tegenover hooggekwalificeerde arbeidsmigratie. Dit is migratie waar Nederland niet zonder kan, zo stellen partijen, en die goed is voor met name de kennisintensieve sectoren van de werkgelegenheid. Een aantal partijen (o.a. SP, GL-PvdA, NSC, PvdD) is wel voorstander van het afschaffen of versoberen van de belastingvoordelen voor expats. Ook moet misbruik van de kennismigrantenregeling tegen worden gegaan.

### Minder asielmigratie speerpunt bij veel partijen

Politieke partijen besteden in hun programma's ruim aandacht aan asielmigratie, hoewel zoals gezegd hun focus verschilt. Partijen noemen uiteenlopende redenen waarom asielmigratie volgens hen een urgent thema is. Een daarvan is dat de opvangketen de huidige asielmigratie niet aankan. Procedures duren lang, asielzoekerscentra (azc's) zitten overvol en er is sprake van overlast in Ter Apel en Budel. Een aantal partijen wijt dit aan het beleid van de afgelopen jaren waarin organisaties als de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en het Centraal Orgaan opvang asielzoekers (COA) moesten inkrimpen en geven aan dat het tijd kost alvorens zij weer volledig operationeel zijn. Andere partijen schrijven de druk op de asielketen toe aan de hoge instroom van asielzoekers. Er bestaat zorg dat vanwege het asielbeleid een bedrijfsmodel van mensensmokkelaars in leven wordt gehouden en asielzoekers een hachelijke vlucht moeten ondernemen. Verder wijzen partijen erop dat asielzoekers vaak door verschillende Europese landen zijn getrokken om in Nederland asiel aan te vragen. De partijen stellen zich de vraag of het om 'echte' vluchtelingen gaat of dat economische motieven de belangrijkste aanleiding zijn om naar Nederland te komen. Een andere reden waarom partijen asielmigratie als urgent thema beschouwen, is dat migratie en asielmigratie in het bijzonder de sociale samenhang onder druk zouden zetten. Met name bij de PVV, JA21 en VVD bestaan zorgen over de toenemende culturele diversiteit in het land als gevolg van migratie en, in het verlengde hiervan, of asielmigranten de kernwaarden van de Nederlandse cultuur onderschrijven en naleven.

Doordat de probleemanalyse uiteenloopt, verschillen ook de maatregelen die de partijen voorstellen. Het gaat dan in het bijzonder om de inrichting van de asielprocedure. Een aantal partijen (o.a. JA21, VVD, BBB, CDA, NSC) is voorstander van het tweestatusstelsel, dat moet leiden tot minder asielzoekers en nareizigers. Daarnaast pleit een aantal partijen ervoor om de asielvergunning voor onbepaalde tijd af te schaffen, de duur van de asielvergunning voor bepaalde tijd op drie jaar te stellen en de naturalisatietermijn te verhogen naar tien of vijftien jaar. De veronderstelling is dat hierdoor minder migranten naar Nederland komen en dat terugkeer wordt bevorderd. Verder moet de rechtsbijstand voor asielzoekers worden versoberd en willen partijen dwangsommen voor uitvoerende instanties (IND, COA) afschaffen. Ook de versobering van opvanglocaties wordt vaak genoemd. Dit alles moet eraan bijdragen dat minder asielzoekers zich in Nederland melden en dat minder asielverzoeken worden ingewilligd. Als in omliggende landen een strenger asielbeleid wordt ingevoerd, zou Nederland dat moeten volgen. Hier is een duidelijk verschil waarneembaar tussen de rechtse partijen aan de ene kant en de linkse en middenpartijen (CDA, D66, NSC) aan de andere kant.

Om meer grip te krijgen op migratie pleiten verschillende partijen voor aanpassingen van het Vluchtelingenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Onder meer de VVD en JA21 zijn van mening dat Nederland hier het voortouw in moet nemen, zodat gewijzigde internationale regelgeving het terugkeerbeleid vergemakkelijkt en opvang in de regio het uitgangspunt wordt. D66 wil met de modernisering van het Vluchtelingverdrag realiseren dat op termijn vluchtelingen van buiten Europa hun asielverzoek kunnen indienen en op uitnodiging naar Nederland kunnen komen.

Per 12 juni 2026 treedt het Europese asiel- en migratiepact in werking. Verschillende partijen noemen dit pact in hun programma als nieuwe basis voor het Nederlandse asielbeleid. De appreciatie ervan verschilt. Partijen zien hierin een middel om de asielmigratie te beïnvloeden en om terugkeer te bevorderen. De VVD stelt hier als voorwaarde dat EU-lidstaten moeten worden gesanctioneerd als zij zich niet aan de strenge regels van het pact houden. JA21 wil dat Nederland geen asielzoekers opneemt, maar zijn verplichtingen afkoopt. Andere partijen wijzen op de betekenis van het pact voor een betere registratie van asielzoekers, het uitvoeren van grenscontroles, de organisatie van asielprocedures in veilige landen buiten de EU en een eerlijke verdeling tussen lidstaten.

### *2.3.3 De participatie en leefsituatie van arbeids- en asielmigranten in de programma's*

#### Consensus over het verbeteren van de leefsituatie en participatie van arbeidsmigranten

Bijna alle partijen doen voorstellen om de leefsituatie en participatie van arbeidsmigranten te verbeteren. Misstanden en uitbuitingen moeten worden aangepakt. Daarbij is het noodzakelijk dat de registratie van arbeidsmigranten op orde is, zodat overheden gerichter beleid kunnen voeren om de woon- en arbeidsomstandigheden aan te pakken. In dit verband noemen politieke partijen (malafide) uitzendbureaus die vaak verantwoordelijk zijn voor de ongunstige woon- en werkomstandigheden. Om de (maatschappelijke) lusten en lasten van arbeidsmigratie meer met elkaar in evenwicht te brengen, besteden veel partijprogramma's aandacht aan de rol van werkgevers, van wie wordt verwacht dat ze verantwoordelijkheid nemen voor het welzijn van arbeidsmigranten. Zij dienen bij te gaan dragen aan de kosten van het taalonderwijs van arbeidsmigranten en hun kinderen. Werkgevers die kennis- en arbeidsmigranten naar Nederland halen, gaan actief bijdragen aan integratie en taal, zo is de strekking in veel programma's.

### Meer participatie en betere leefsituatie asielmigranten?

De overheid kan met name via het opvangbeleid aandacht besteden aan de leefsituatie en participatie van asielmigranten. Opvangbeleid dat vooral inzet op een snelle maatschappelijke participatie van asielzoekers en statushouders, ook wel het participatiemodel genoemd, kenmerkt zich door een snelle asielprocedure en weinig verhuizingen tijdens de opvangperiode (Coenders en Dagevos 2024). Asielzoekers wordt volop ruimte geboden om de taal te leren en betaald werk te verrichten. Bij dit model past kleinschalige opvang, bij voorkeur in een gemeente waar de asielzoeker na vergunningverlening gaat wonen, zodat de asielprocedure en de inburgering goed op elkaar aansluiten. Statushouders stromen snel uit naar een reguliere huurwoning en, als dat niet anders kan, naar hoogwaardige doorstroomlocaties. Vooral de linkse en middenpartijen zijn voorstander van dit model. Zo wil het CDA dat kansrijke asielzoekers sneller toegang krijgen tot de arbeidsmarkt, de mogelijkheid krijgen om aan taalprogramma's deel te nemen en dat het programma om statushouders aan het werk te helpen wordt uitgebreid. De SP wil ook dat asielzoekers eerder aan het werk kunnen. Dan zijn er ook minder arbeidsmigranten nodig. D66 en GL-PvdA stellen voor dat de tewerkstellingsvergunning voor werkende asielzoekers komt te vervallen. D66 wil dat statushouders en asielzoekers hetzelfde pakket aangeboden krijgen voor taal, werk en meedoen. Het wonen in zogenoemde doorstroomlocaties wordt gebonden aan een maximale termijn. Deze partijen steunen de spreidingswet, omdat hierdoor de opvang evenredig over gemeenten wordt verdeeld, er meer ruimte komt voor kleinschalige opvang en makkelijker een relatie kan worden opgezet met het gemeentelijk participatie- en inburgeringsbeleid. Dit zou de leefsituatie en participatie van asielmigranten moeten verbeteren en kan een bijdrage leveren aan de sociale inbedding van migranten in een gemeente.

Opvangbeleid dat in het teken staat van een strenge afwikkeling van de asielprocedure, ook wel het asielmodel genoemd, kenmerkt zich door geen of weinig aandacht voor participatie of het leren van de Nederlandse taal. Opvanglocaties zijn sober en toegang tot de reguliere woningmarkt is geen vanzelfsprekendheid. Dit model bereidt asielzoekers minder voor op het leven in een nieuwe samenleving en is meer gericht op (de mogelijkheid van) terugkeer. Partijen aan de rechterzijde opteren vaak voor het asielmodel. Een van de redenen om te pleiten voor sobere locaties is dat zij een afschrikwekkende werking zouden hebben op nieuwe migranten. De VVD is voorstander van een versobering van de asielopvang, maar kinderen moeten wel toegang hebben tot passend onderwijs en zorg. Nieuwkomers krijgen geen voorrang op huurwoningen. Dit standpunt wordt gedeeld door de PVV, VVD, BBB, JA21 en NSC. De VVD spreekt van sobere flexwoningen voor statushouders. De genoemde partijen zijn voor de intrekking van de spreidingswet, zij het dat NSC eerst wil dat de instroom daalt.

# 3 Klimaat en samenleving

*Yvonne de Kluizenaar, Gijs ten Berge en Anja Steenbekkers*

## 3.1 Wat is er aan de hand?

Het klimaat verandert. Van alle continenten in de wereld warmt Europa het snelst op (EEA 2024; WMO et al. 2025). De zeespiegel voor de Nederlandse kust stijgt en hitte, zware neerslag en langdurige perioden van droogte komen vaker voor (KNMI 2023; PBL 2024). Dat heeft gevolgen voor de veiligheid en gezondheid van de inwoners van Nederland. Klimaatverandering beïnvloedt de landbouw, beschikbaarheid van drinkwater en natuur in ons land (KNMI 2023; PBL 2024; RIVM 2024; RVS 2025a).

Klimaatverandering verandert het leven van mensen op twee manieren. Aan de ene kant raken maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan (mitigatie) mensen in hun dagelijks leven. Bijvoorbeeld in de manier waarop zij reizen, consumeren of hun woning verwarmen. Aan de andere kant vraagt klimaatverandering dat we ons aanpassen aan veranderende omstandigheden (adaptatie). Ook dat heeft gevolgen voor het dagelijks leven. Iedereen merkt de gevolgen wanneer Nederland te maken krijgt met wateroverlast door extreme neerslag of met langdurige perioden van hitte. Of wanneer de toegang tot drinkwater, levensmiddelen, energie, betaalsystemen of medische zorg onder druk komt te staan.

Hoewel veel klimaatmaatregelen op steun kunnen rekenen, is er ook veel onvrede en bezorgdheid onder burgers (De Kluizenaar et al. 2025). Mede doordat het klimaatbeleid burgers en de samenleving op verschillende manieren en in verschillende mate raakt, is de verdeeldheid over die aanpak het afgelopen decennium toegenomen. De combinatie van sociaal-maatschappelijke impact, gebrekkige burgerbetrokkenheid en politisering, maakt klimaat een belangrijk thema voor de samenleving.

## 3.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

Bij de analyse van de verkiezingsprogramma's beschouwen we de partijprogramma's op drie aspecten waar vanuit sociaal-maatschappelijk perspectief aandacht voor zou moeten zijn in klimaatbeleid. Het gaat om de mate waarin aandacht is voor de rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten van het beleid (§ 3.2.1), de manier waarop burgers betrokken worden bij beleid (§ 3.2.2), en de sociaal-maatschappelijke kant van aanpassen aan klimaatverandering (§ 3.2.3). In de reflectie kijken we op welke wijze partijen in hun plannen invulling geven aan deze aspecten.

### 3.2.1 *Rechtvaardige verdeling van lusten en lasten van klimaatbeleid*

De acceptatie van klimaatmaatregelen door burgers wordt in belangrijke mate bepaald door de mate waarin zij de maatregelen rechtvaardig vinden. Een ruime meerderheid van de bevolking ervaart dat de verdeling van de kosten van de klimaataanpak nu niet rechtvaardig is. Voor burgers zijn drie principes het meest leidend als het gaat om een rechtvaardige verdeling van de lasten van de klimaataanpak. Allereerst gaat het om het principe dat de vervuiler betaalt. Een meerderheid van de mensen vindt dat de kosten van de klimaataanpak oneerlijk zijn verdeeld tussen burgers en bedrijven, in het voordeel van bedrijven. Burgers vinden ook dat er meer naar bedrijven geluisterd wordt bij het bepalen van klimaatmaatregelen dan naar hen (De Kluizenaar et al. 2025). Het tweede principe betreft een verdeling naar draagkracht en het derde het beschermen van mensen met de laagste inkomens (De Kluizenaar et al. 2025; Versantvoort et al. 2024). Een meerderheid van de burgers ervaart nu een

oneerlijke verdeling van de kosten tussen arm en rijk, en slechts een fractie van hen heeft het gevoel dat bij het maken van klimaatbeleid de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig worden afgewogen (De Kluizenaar et al. 2025). De ervaren onrechtvaardigheid is de laatste jaren sterk toegenomen (De Kluizenaar en Flore 2021; De Kluizenaar et al. 2025). Wanneer politieke partijen in hun plannen onvoldoende rekening houden met de voor burgers belangrijke rechtvaardigheidsprincipes, kan de ervaren onrechtvaardigheid verder toenemen, en de relatie tussen burger en overheid verder onder druk komen te staan.

#### 3.2.2 *Betrokkenheid van burgers bij de ontwikkeling van klimaatbeleid*

Om te komen tot betere beslissingen en beter beleid met steun van burgers, is het van belang om aan te sluiten bij hun leefwerelden en waarden, mogelijkheden, behoeften en zorgen. Dit kan via burgerparticipatie. Veel burgers voelen zich nu niet of niet voldoende gehoord wanneer het gaat over klimaatmaatregelen (De Kluizenaar et al. 2025). De slagingskans van klimaatbeleid is bovendien groter wanneer de samenleving erbij wordt betrokken (Bouma et al. 2023; PBL en VU 2024). Dit kan de mate waarin burgers zich gehoord voelen door de overheid vergroten en daarmee het vertrouwen in de overheid ten goede komen.

#### 3.2.3 *Aandacht voor wat klimaatadaptatie vraagt van mens en maatschappij*

Een derde aspect dat aandacht vraagt van de politiek is het voorbereiden en toerusten van burgers en samenleving om de gevolgen van klimaatverandering het hoofd te bieden. Het klimaat verandert sneller dan eerder werd gedacht (Forster et al. 2023; IPCC 2023). Mensen moeten zich dus zich sneller aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Het gaat om het bewustzijn van wat klimaatrisico's zijn en weten hoe te handelen in crisissituaties, zoals overstromingen, extreme wateroverlast of hitte.

Dat vraagt ook speciale aandacht voor groepen in een kwetsbare positie. Bepaalde groepen zijn minder voorbereid en kunnen zich veel lastiger wapenen tegen klimaateffecten dan anderen (De Kluizenaar et al. 2025). Zo zijn hbo/wo- geschoolden beter geïnformeerd over overstromingsrisico's en houden daar al vaker rekening mee bij de keuze voor een woning. Ook raken de gevolgen van klimaatverandering het welzijn en de gezondheid van burgers met lagere inkomens harder (RVS 2025a; WKR 2025; WRR 2025). Zo hebben mensen in de laagste inkomensgroep nu al veel vaker last van hitte in de woning, en hebben zij financieel en praktisch vaak minder mogelijkheden om daar zelf iets tegen te doen. Voor huurders is het bijvoorbeeld lastiger om zichzelf te wapenen tegen hittestress dan voor mensen met een koopwoning (De Kluizenaar et al. 2025; RVS 2025a; WRR 2025). Daarnaast bepaalt de sociale context de weerbaarheid – en het herstel – van de samenleving bij crises door klimaatverandering. Dat vraagt om een samenleving met een sterke sociale infrastructuur (De Kluizenaar et al. 2025; WKR 2025; WRR 2025).

### 3.3 De reflectie op de programma's

#### 3.3.1 *Belangrijkste conclusies*

De ambities van de partijen rondom de klimaataanpak lopen sterk uiteen. Sommige partijen trappen op de rem en willen onder internationale verplichtingen uit (PVV) of stellen die ter discussie (BBB, JA21), terwijl andere het klimaat- en energietransitiebeleid juist willen intensiveren (D66, GL-PvdA, PvdD, SP). Daartussenin zitten partijen die zich wel aan de internationale verplichtingen willen houden, maar vinden dat Nederland niet meer moet doen dan in EU-verband is afgesproken (CDA, NSC, VVD). Aangezien zo'n zes op de tien burgers vindt dat de regering te weinig doet aan klimaatbeleid, kan het vertragen ervan een risico vormen voor het ervaren probleemoplossend

vermogen en de responsiviteit van de overheid, en daarmee voor het vertrouwen van burgers in de overheid. Tegelijkertijd vindt zo'n vier op de tien mensen dat de regering juist te veel doet. Hierdoor kan ook het versnellen van de klimaataanpak de relatie tussen burgers en de overheid onder druk zetten bij een deel van de bevolking. Verdeeldheid kan het lastiger maken om gedragen beleid te ontwikkelen. Wat de overheid wel kan doen, is zich ervan verzekeren dat burgers gehoord worden en duidelijk maken welke afwegingen voor bepaald beleid gemaakt zijn.

De rechtvaardigheidsprincipes die stellen dat 'de vervuiler betaalt', 'de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen' en dat 'mensen met lagere inkomens moeten worden beschermd' zijn voor burgers belangrijk. Een aantal partijen geeft al deze principes een plek in het klimaat- en energiebeleid (D66, GL-PvdA, PvdD, SP) of een deel van deze principes (NSC: bijdrage van grotere vervuilers en compensatie van lagere inkomens). Deze focus op de voor burgers belangrijkste rechtvaardigheidsprincipes kan bijdragen aan de ervaren rechtvaardigheid en daarmee aan het vertrouwen van burgers in de overheid. Ook kan aandacht voor rechtvaardigheid een positieve invloed hebben op de sociale samenhang door het tegengaan van ongelijkheden en aan de kwaliteit van leven door het beschermen van groepen in minder sterke financiële posities. Naast de partijen die zich richten op meerdere van de genoemde rechtvaardigheidsprincipes, zijn er ook partijen die wel aandacht hebben voor de bescherming van lagere inkomens, maar niet zozeer voor de andere rechtvaardigheidsprincipes (CDA, PVV). De betaalbaarheid van de energielasten voor alle burgers (dus ook voor burgers met lagere inkomens) wordt evenwel door alle geanalyseerde partijen genoemd, hoewel niet altijd in het kader van verduurzaming (JA21, PVV, VVD).

De meeste partijen zijn positief over het betrekken van burgers bij de ontwikkeling en uitvoering van het klimaat- en energiebeleid. Sommige partijen spreken over inspraak over het klimaat- en energiebeleid in brede zin (D66, PvdD en BBB onder de voorwaarde van niet-activistische vooringenomenheid), of over inspraak ongeacht het beleidsdossier en dus ook over klimaat (zie hoofdstuk 7). JA21 kiest voor een nationaal debat over klimaatdoelen. Sommige partijen benoemen inspraak (ook) voor specifieke contexten (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, SP). Als burgerbetrokkenheid goed wordt georganiseerd en ertoe leidt dat waarden, zorgen, behoeften, mogelijkheden en verwachtingen van burgers beter worden meegewogen in beleid, is de kans op acceptatie van dat beleid groter. Ook kan dat positieve gevolgen hebben voor hoe mensen zich verhouden tot de overheid (zie ook hoofdstuk 7).

De meeste partijen hebben aandacht voor fysieke klimaatadaptatiemaatregelen, zoals dijkverhoging en stedelijke vergroening. Deze aandacht kan bijdragen aan het gevoel van veiligheid bij burgers, en daarmee aan hun vertrouwen in de beschermende rol van de overheid. Voor sociale en maatschappelijke weerbaarheid met het oog op klimaatverandering hebben de meeste partijen minder of geen aandacht. Daar waar die aandacht er wel is, kiezen de partijen vaak slechts één of twee deelaspect(en), waarbij de keuze voor een specifiek deelaspect sterk tussen hen verschilt. NSC zet wel in op een wat breder pakket aan maatregelen. De beperkte aandacht voor klimaatadaptatie, en dan met name de sociaal-maatschappelijke kant daarvan, kan van invloed zijn op de weerbaarheid en het vermogen tot herstel van de samenleving als geheel en voor de kwaliteit van leven van mensen. Daarbij is extra aandacht nodig voor de bescherming van groepen met minder hulpbronnen die zich minder makkelijk kunnen wapenen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Wanneer daar onvoldoende aandacht voor is, kan dat leiden tot het vergroten van bestaande ongelijkheden.

### *3.3.3 Aandacht voor rechtvaardigheidsprincipes bij tegengaan klimaatverandering*

#### 'Vervuiler betaalt' – Nadruk op aanpak grote vervuilers versus op beschermen Nederlandse concurrentiepositie

Meerdere partijen willen sterker inzetten op de bijdrage van grote vervuilende bedrijven bij het tegengaan van klimaatverandering (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP), bijvoorbeeld door de afbouw van fossiele subsidies en de inzet op vermindering van de uitstoot van de luchtvaart. Een deel van deze partijen benadrukt dat ze bedrijven niet alleen strenger willen aanpakken, maar ook willen helpen om te investeren in verduurzaming (D66, GL-PvdA). Desalniettemin willen ze bedrijven die kúnnen verduurzamen hiertoe verplichten. Andere partijen zijn terughoudender. Zij richten zich minder expliciet op grotere vervuilers (BBB, JA21, PVV), of zetten vooral in op het maken van afspraken met bedrijven en industrie door hen met stimulerende maatregelen te helpen verduurzamen (CDA, VVD). Deze laatste vijf partijen leggen meer nadruk op het belang van het Nederlandse vestigingsklimaat en/of de concurrentiepositie van bedrijven. Zij gebruiken hierbij het argument dat zij willen voorkomen dat grote bedrijven uit Nederland vertrekken door strenge klimaatmaatregelen en/of willen niet dat bedrijven die niet kunnen of willen verduurzamen worden 'bestraft'.

Er is met andere woorden aandacht voor het principe 'de vervuiler betaalt', waarbij we zien dat de manier waarop dit principe vorm krijgt, sterk verschilt. Een belangrijke tegenstelling is er tussen partijen die verduurzaming willen verplichten en partijen die meer inzetten op afspraken met de industrie. Partijen verschillen in de mate waarin zij in de beargumentering van hun keuzes rond de klimaataanpak de nadruk leggen op economische, ecologische of sociale afwegingen. Wanneer in de ogen van burgers de grote vervuilers meer worden ontzien of gesteund dan zijzelf, kan dat gevolgen hebben voor de ervaren rechtvaardigheid en de steun voor beleid – met name voor de acceptatie van maatregelen die burgers raken – en voor de bereidheid van burgers om zelf een bijdrage te leveren.

#### 'Verdeling naar draagkracht' – Verdeeld over lastenverdeling arm/rijk, eensgezind over lagere energielasten

Een deel van de partijen heeft aandacht voor de effecten van klimaat- en energiebeleid op de verschillen tussen arm en rijk (D66, GL-PvdA, PvdD, SP). Deze partijen wijzen er bijvoorbeeld op dat nu vooral 'mensen met geld' profiteren van subsidies (GL-PvdA), 'mensen met een hoog inkomen' minder last hebben van milieubelastingen (SP), dat 'de sterkste schouders' meer zouden moeten bijdragen (D66) of verlangen 'een eerlijke bijdrage van Nederland' aan de mondiale klimaatfinanciering (PvdD). De partijen willen een eerlijkere verdeling van lusten en lasten afdwingen door meer verantwoordelijkheid te leggen bij onder meer 'verhuurders en werkgevers' (GL-PvdA), 'de top 10 procent hoogste inkomens' (SP), of door 'een klimaatbelasting voor de grootste vermogens' (PvdD). Andere partijen willen een verlaging van de lasten voor alle huishoudens en leggen daarbij niet zozeer de nadruk op verdeling naar draagkracht (BBB, CDA, JA21, NSC, PVV, VVD). Het principe van verdeling naar draagkracht krijgt dus vorm bij een aantal partijen, terwijl andere partijen daar minder aandacht voor hebben. Dat kan leiden tot minder draagvlak, omdat dit voor burgers een belangrijk rechtvaardigheidsprincipe is voor klimaatbeleid.

#### 'Behoud minimale ondergrens' - Brede aandacht voor groepen in kwetsbare positie

Veel partijen hebben specifieke aandacht voor de bescherming van mensen met lagere inkomens (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, PVV, SP). De betaalbaarheid van de energielasten voor alle burgers wordt veel genoemd (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, PVV, SP, VVD), hoewel niet altijd in het kader van verduurzaming (JA21, PVV, VVD). Terwijl sommige partijen synergiekansen benoemen (bv. dat investering in hernieuwbare energie kan bijdragen aan een structureel lagere energierekening,

of dat woningverduurzaming kan bijdragen aan energiebesparing en meer wooncomfort), zien andere partijen meer in een energiebelastingverlaging vanwege de kosten van het levensonderhoud (bv. verlaging van brandstofaccijnzen om autorijden voor iedereen betaalbaar te houden). Er zijn dus grote verschillen tussen partijen in hoe zij zeggen groepen in een kwetsbare positie te willen beschermen. Sommige partijen pleiten expliciet voor bescherming van lagere inkomens met maatregelen zoals een structureel energienoodfonds (D66, GL-PvdA, NSC), een renovatiefonds (PvdD) of collectieve verduurzamingsaanpakken (GL-PvdA, SP). Andere partijen willen stoppen met de energietransitie en inzetten op fossiele energie (PVV) of benoemen de bescherming van groepen in een kwetsbare positie als het uitgangspunt van energiebeleid, maar werken dit minder nadrukkelijk uit (CDA). Ook hebben meerdere partijen aandacht voor de bescherming van huurders, vanwege de afhankelijkheid van hun verhuurder voor verduurzaming en daarmee het risico op hoge energiekosten (D66, GL-PvdA, SP). Andere partijen leggen vooral de nadruk op de betaalbaarheid van energie voor huishoudens in het algemeen (BBB, JA21, VVD), of voor kleine ondernemers (BBB, VVD).

Er is dus aandacht voor dit rechtvaardigheidsprincipe, maar de invulling ervan verschilt sterk tussen partijen. Bij de verdere uitwerking van de plannen tijdens en na de formatie is het belangrijk aandacht te hebben voor de gevolgen van beleid voor mensen in minder sterke financiële posities.

### *3.3.4 Burgerbetrokkenheid en steun voor beleid*

#### De invulling van burgerbetrokkenheid loopt sterk uiteen

Een aantal partijen vliegen burgerinspraak breed aan. PvdD met het klimaatburgerberaad en het betrekken van lokale groepen – ook in ontwikkelingslanden –, specifieke zeggenschap en de mogelijkheid van eigenaarschap bij lokale energieprojecten. Daarnaast D66 met gebiedsgerichte inspraak rond ruimtelijke plannen voor onder andere de energietransitie en klimaatadaptatie. NSC stelt in algemene zin meer zeggenschap voor burgers voor, ongeacht het beleidsdossier, en dus ook voor klimaat. JA21 kiest voor een nationaal debat over klimaatdoelen. BBB tot slot, geeft aan voorstander te zijn van democratisch gelegitimeerd klimaatbeleid (met inspraak van burgers 'zonder activistische vooringenomenheid'), maar doet geen concrete voorstellen voor de invulling van burgerbetrokkenheid.

Sommige partijen benoemen burgerbetrokkenheid (ook) voor specifieke deelterreinen, zoals water (BBB), nieuwbouwlocaties (D66) of 'wind op land' (BBB en SP). Andere partijen benoemen specifieke groepen: zo wil CDA 'de omgeving' betrekken bij de bouw van nieuwe kerncentrales, GL-PvdA heeft het over de inwoners van de BES-eilanden en SP wil huurders het recht geven om woningverduurzaming af te dwingen. De vraag is of een smalle invulling van burgerinspraak voldoende is voor de benodigde steun voor de maatregelen die de overheid wil implementeren. Burgerbetrokkenheid kan er aan bijdragen dat mensen zich meer gehoord voelen, maar als dit niet goed wordt georganiseerd kan het juist averechts werken en het vertrouwen schaden (zie ook hoofdstuk 7).

#### Inspraak als onderdeel van het democratisch proces

Enkele partijen plaatsen burgerbetrokkenheid bij het klimaat- en energiebeleid expliciet in de kaders van het democratisch proces. SP stelt publieke regie en meer democratische zeggenschap rond het klimaatdossier voor, om zo collectief 'schone energie, sterke publieke voorzieningen en bestaanszekerheid voor iedereen' te realiseren. Deze lijn trekt de SP door naar de EU en het plan voor een te ontwikkelen 'sociale Green Deal'. Ook wil deze partij jongeren vanaf 16 jaar laten stemmen

'zodat zij kunnen meebeslissen over hun toekomst, klimaat, onderwijs en zorg'. Daarnaast spreken verschillende partijen zich uit voor het referendum – in algemene zin – als middel om de burgerinspraak te vergroten. Zie hoofdstuk 7 voor de voornemens van partijen over democratie in het algemeen.

Volgens D66 hoort het debat over ruimtelijke projecten in de gemeenteraad plaats te vinden, en niet via bezwaar- en beroepsprocedures te worden uitgevochten. De partij wil dat de gemeenteraad minimale eisen voor participatie kan opleggen voor de vroegtijdige inbreng van betrokkenen. Tegelijkertijd wil D66 de beroeps- en bezwaarprocedures inperken om meer balans te krijgen tussen het eigenbelang en het collectief belang. VVD wil dat ook ('beperken wanneer mensen belanghebbende zijn en kunnen procederen') om eventuele tegenspraak te minimaliseren ('minder ruimte voor NIMBY'[2]), waar ook D66 aan refereert. En BBB lijkt met de frase 'Klimaatbeleid moet democratisch gelegitimeerd zijn, met inspraak van burgers zonder activistische vooringenomenheid' te suggereren dat wat deze partij betreft niet alle burgers inspraak moeten hebben.

PVV wil zware sancties voor klimaatactivisten bij snelwegblokkades. Het overheersende beeld is dat er is bij de meeste politieke partijen nog betrekkelijk weinig invulling wordt gegeven aan burgerparticipatie als instrument in het democratische proces.

### 3.3.5 *Beschermen tegen en aanpassing aan klimaatrisico's*

De aanpassing van Nederland aan klimaatrisico's, zoals extreme neerslag, hitte en droogte, vraagt om maatregelen in de fysieke omgeving (bv. dijkophoging, meer waterberging, klimaat- en hittebestending bouwen) en om maatregelen gericht op een weerbare en veerkrachtige samenleving. In de verkiezingsprogramma's vallen de volgende onderdelen op.

#### Fysieke maatregelen krijgen meer aandacht dan sociale

Vrijwel alle partijen stellen een pakket aan fysieke maatregelen voor, zoals vergroening en het beheer van waterhuishouding, bodem en natuur. Daarnaast hebben enkele partijen oog voor kritieke infrastructuur (D66, JA21), landbouw (BBB, D66, GL-PvdA, SP) en klimaatbestendig bouwen (D66, GL-PvdA, PvdD). Een smallere insteek zien we bij de PVV, die zich richt vooral op hoogwatermaatregelen, en de VVD die verwijst naar de Deltawerken. Ook NSC richt zich met een Deltaplan vooral op waterrisico's. De fysiek-ruimtelijke voorstellen dragen mogelijk bij aan een gevoel van veiligheid bij burgers, en aan vertrouwen in de beschermende rol van de overheid.

Voor de sociaal-maatschappelijke kant van adaptatie is duidelijk minder aandacht. Vrijwel alle partijen kiezen een smalle aanpak rond een of twee onderwerpen met sociaal-maatschappelijke implicaties. Deze onderwerpen lopen sterk uiteen, van bijvoorbeeld ondersteuning bij funderingsproblematiek (BBB, NSC), aandacht voor specifieke groepen zoals klimaatvluchtelingen of bewoners van het Caribisch gebied (PvdD) of mensen in de meest kwetsbare positie (CDA), preventie van klimaatkosten (SP), noodpakketten (VVD), drinkwaterpunten en bescherming van huurders tegen hitte (GL-PvdA), tot de lastenverdeling, aansprakelijkheid en afhandeling van klimaatschade (D66). NSC kiest een brede aanpak met een divers pakket aan sociale maatregelen (stimuleren van weerbaarheidsinitiatieven, voorlichting en publiekscampagnes, burgersteunpunten).

[2] NIMBY is een acroniem voor '*Not In My Back Yard*', een begrip waarmee de weerstand van belanghebbenden met betrekking tot ruimtelijke projecten in hun nabije woonomgeving wordt geduid. Dit wordt door instanties en projectontwikkelaars vaak afgedaan als niet-rationele en emotiegestuurde inspraak (zie ook Mensink 2021).

Risicoparaatheid voor mogelijke rampen zien we bij enkele partijen terugkomen als punt van aandacht. NSC koppelt sociale weerbaarheid aan crises in het algemeen. D66 wil rond klimaatrisico's een nationaal plan voor de weerbaarheid van de kritieke infrastructuur en wil ook investeren in een keten van rampenbestrijding. BBB stelt vroegtijdige waarschuwingssystemen voor overstromingen voor.

Onvoldoende aandacht voor de voorbereiding van individuen en gemeenschappen voor de gevolgen van klimaatverandering en klimaatcrises kan een risico zijn voor de weerbaarheid en het herstellend vermogen van de samenleving. Ook vormt dit een risico voor de kwaliteit van leven van individuen, met name onder groepen met minder hulpbronnen die zich minder goed kunnen beschermen tegen de gevolgen. Mensen met een laag inkomen hebben bijvoorbeeld nu al vaker last van hitte in hun woning dan mensen met een hoger inkomen. Daarmee dreigt de beperkte aandacht voor de sociale en maatschappelijke weerbaarheid voor klimaatverandering ook ongelijkheden verder te vergroten.

# 4 Bestaanszekerheid

*Christian Geppert, Sander Muns en Debbie Verbeek-Oudijk*

## 4.1 Wat is er aan de hand?

Bestaanszekerheid is van belang voor de kwaliteit van leven van mensen, hun mogelijkheid om deel te nemen aan de samenleving en is daarmee van belang voor de kwaliteit van de samenleving als geheel. Een aanzienlijk deel van de Nederlanders leeft in bestaansonzekerheid. Voor een gedeelte van deze mensen gaat het om financiële onzekerheid en armoede (Van den Brakel et al. 2024). Zij hebben bijvoorbeeld onvoldoende geld om van te kunnen leven en onvoldoende mogelijkheden om financiële tegenslagen op te kunnen vangen. Binnen ons socialezekerheidsstelsel bestaan op dit moment veel verschillende vormen van inkomensondersteuning. Deze ondersteuning helpt veel mensen, maar is ook complex, waardoor deze niet iedereen bereikt en niet altijd toereikend is (zie bv. Slagman et al. 2023; TK 2024/2025; Verberk et al. 2025).

Een andere groep mensen heeft te maken met bestaansonzekerheid om niet-financiële redenen (Geppert et al. 2025). Daarbij gaat het om problemen als de gezondheid, het vinden van een huis of moeite met meedraaien in de maatschappij door een fysieke beperking of laaggeletterdheid. Ook is er vaak sprake van een stapeling van tekorten en risico's, waarbij mensen niet alleen onvoldoende geld hebben, maar bijvoorbeeld ook een beperkt sociaal netwerk of weinig opleiding. Deze tekorten aan verschillende hulpbronnen komen ongelijk neer bij verschillende groepen in de samenleving (Vrooman et al. 2023, 2025).

Bestaanszekerheid gaat dus niet alleen om voldoende inkomen, maar ook over zaken als een goede gezondheid, betaalbare en duurzame huisvesting, een adequate opleiding, gezonde relaties en een zinvol leven (Commissie Sociaal Minimum 2023). Het borgen van bestaanszekerheid is daarmee een complex vraagstuk voor de politiek, waarbij de reikwijdte van het realiseren van financiële bestaanszekerheid afgewogen moet worden tegen inspanningen op andere terreinen. Dit is een ingewikkelde puzzel in tijden waarin de financiële ruimte van de overheid onder druk staat, onder meer door een vergrijzende samenleving en andere domeinen die om investeringen vragen.

## 4.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

We kijken in de verkiezingsprogramma's in hoeverre er aandacht is voor twee aspecten die cruciaal zijn voor het leven van mensen. Ten eerste de toereikendheid van financiële middelen en de toegankelijkheid van inkomensondersteuning en werk. En ten tweede de beschikbaarheid van niet-financiële basisvoorzieningen die van belang zijn voor de bestaanszekerheid.

### *4.2.1 De toereikendheid van financiële middelen en de toegankelijkheid van inkomensondersteuning en werk*

Voor de kwaliteit van leven zijn mensen erbij gebaat dat ze over voldoende financiële middelen beschikken om van te kunnen leven. Zorgen over of er genoeg geld is om voedsel op tafel te krijgen of om de energierekening of woonlasten te kunnen betalen, leveren veel stress op. Dit soort zorgen gaan bovendien vaak gepaard met gevoelens van schaamte. Mensen met een onzeker financieel bestaan hebben dan ook vaker last van fysieke en psychische gezondheidsklachten (Vermeij et al. 2024). Veel burgers vinden financiële zekerheid door betaald werk, maar dat is niet voor iedereen het geval. De overheid biedt onder andere via uitkeringen en toeslagen een vangnet voor mensen die dreigen onder

het bestaansminimum te zakken. Het is daarom voor het welbevinden van belang dat er in politieke plannen met de gevolgen voor de inkomsten én uitgaven van mensen rekening wordt gehouden met een saldo dat onder aan de streep toereikend is om van te kunnen leven en om financiële tegenslagen enigszins op te kunnen vangen.

Om de financiële zekerheid te kunnen borgen dienen mensen te mensen weten waar ze terecht kunnen voor ondersteuning wanneer ze die nodig hebben, te weten welke ondersteuning er voor hen beschikbaar is en te begrijpen hoe zij deze kunnen aanvragen. Het is daarom zaak dat de politieke partijen aandacht hebben voor de toegankelijkheid van voorzieningen op het gebied van werk en inkomen.

#### *4.2.2 De beschikbaarheid van niet-financiële basisvoorzieningen die van belang zijn voor de bestaanszekerheid van mensen*

Financiële zekerheid is een belangrijke bouwsteen voor een leven in bestaanszekerheid, maar lijkt vooral voor mensen in de meest kwetsbare situaties onvoldoende recht te doen aan de complexiteit van hun problematiek. Niet alle minimale levensbehoeften zijn immers met geld te koop. Mensen hebben ook niet-materiële basisbehoeften, zoals een goede gezondheid, sociale interacties en persoonlijke ontwikkeling. Er zijn andere redenen dan een gebrek aan geld waarom mensen moeite kunnen hebben om nu of in de toekomst te voorzien in hun basisbehoeften. Denk aan beperkte toegang tot woningen, zorg of onderwijs en aan belemmeringen als discriminatie. Deze niet-financiële aspecten kunnen het realiseren van minimale levensbehoeften in de weg staan en zo gevolgen hebben voor de bestaanszekerheid van mensen. Het borgen van de bestaanszekerheid in brede zin vergt aandacht voor de beschikbaarheid van hulpbronnen op andere domeinen. Naast toegankelijke zorg en ondersteuning (zie hoofdstuk 5), gaat het bijvoorbeeld ook om betaalbare woningen, het creëren van (tijdelijke of permanente) huisvesting voor dak- en thuislozen en het bevorderen van kansengelijkheid in het onderwijs. Een blik op meer dan alleen inkomen maakt duidelijk wie op meer dan één vlak tekorten heeft en hoe deze problemen samenhangen, waardoor mensen ook beter te helpen zijn.

## 4.3 Bestaanszekerheid in de verkiezingsprogramma's

### *4.3.1 Belangrijkste conclusies*

#### Veel aandacht voor bestaanszekerheid

Bestaanszekerheid is een belangrijk onderwerp in de verkiezingsprogramma's. Partijen hebben veel aandacht voor zowel financiële zekerheid van mensen als voor niet-financiële basisvoorzieningen. Ze beogen allemaal de financiële positie van mensen te versterken en vaak een betere toegang te creëren tot basisvoorzieningen zoals een woning. Het is positief dat partijen stappen willen zetten naar het bevorderen van financiële zekerheid en naar een toereikender en toegankelijker systeem van inkomensondersteuning en basisvoorzieningen. Dit is essentieel voor het welbevinden van mensen en biedt kansen om het vertrouwen van burgers in de overheid te verbeteren.

#### Aandacht voor bestaanszekerheid van specifieke groepen verschilt

Partijen presenteren uiteenlopende maatregelen en voorstellen om de bestaanszekerheid te vergroten. Sommige richten zich met voorstellen als aanpassingen van het minimumloon meer specifiek op lage inkomensgroepen (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP). Andere partijen komen vaker met voorstellen die zijn gericht op de lastenverlaging voor bredere groepen in de samenleving (BBB, CDA, JA21, PVV en VVD). Denk aan voorstellen met als doel algemene uitgaven aan energie, wonen en

boodschappen te verlagen. Deze maatregelen pakken verschillend uit voor de kwaliteit van leven van verschillende groepen in de samenleving. Soms met profijt voor iedereen, soms voor een bepaalde groep. Het is onduidelijk wat de exacte gevolgen zijn van de verschillende (combinaties van) voorstellen voor de kwaliteit van leven van mensen, zeker wanneer deze niet concreet zijn uitgewerkt, en hoe ze verschillend kunnen neerslaan bij verschillende groepen in de samenleving. Het is daarom voor mensen en de samenleving belangrijk dat partijen de maatregelen die zij voor ogen hebben verder concretiseren en daarbij oog hebben voor hoe de gevolgen samenkomen in het leven van verschillende groepen. Wanneer delen van de samenleving de (her)verdeling van lusten en lasten van de maatregelen immers als onrechtvaardig zien, kan dit de sociale samenhang onder druk zetten.

### Vier kernpunten van bestaanszekerheid

De term 'bestaanszekerheid' is in vrijwel alle onderzochte partijprogramma's terug te vinden, ook al staat hij minder centraal dan bij de vorige verkiezingen (zie Goderis et al. 2023). Alle partijen hebben – in verschillende mate – oog voor de aspecten die cruciaal zijn in het leven van mensen: 1) de toereikendheid van financiële middelen en de toegankelijkheid van inkomensondersteuning en werk, en 2) de beschikbaarheid van niet-financiële basisvoorzieningen.

Op hoofdlijnen zien we deze twee aspecten langs vier kernpunten terugkomen in de programma's:

- lagere uitgaven aan minimale levensbehoeften;
- toereikendheid van inkomsten;
- toegankelijkheid van inkomensondersteuning voor wie dat nodig heeft;
- beschikbaarheid van goederen en diensten die voorzien in de basisbehoeften.

### Uitgaven aan minimale levensbehoeften

Alle partijen uiten de ambitie om de kosten van minimale levensbehoeften als wonen en energie te verminderen en zetten daarvoor onder meer in op een verlaging van energiebelastingen en -tarieven en, behalve de PVV, ook op een verduurzaming van woningen. We zien een duidelijk onderscheid in de intenties op het gebied van woninguitgaven, waarbij BBB, JA21 en VVD minder regulering op het gebied van wonen voorstaan. Terwijl de overige partijen de huurprijzen juist sterker willen reguleren en meer mensen willen laten profiteren van (een lagere) sociale huur. Afhankelijk van de concrete invulling, heeft dit verschil tussen partijen gevolgen voor de verdeling van woonlasten in de samenleving en de betaalbaarheid van wonen voor de groepen in de meest kwetsbare positie. Wanneer de lagere kosten voor minimale levensbehoeften onvoldoende terechtkomen bij mensen die deze juist het hardst nodig hebben, zullen de maatregelen minder doelmatig zijn om de financiële zekerheid en dus de kwaliteit van leven van deze groepen te verbeteren.

### Toereikendheid van inkomsten

In de verkiezingsprogramma's komt ook de toereikendheid van inkomens uitgebreid aan bod. Er is een duidelijk onderscheid in waar partijen het accent op leggen. BBB, CDA, JA21, PVV en VVD zetten sterker in op mensen aan het werk helpen door de werkgeverslasten te verlagen. Hiermee sturen ze aan op lagere uitkeringslasten voor de samenleving en doen een kleiner beroep op de onderlinge solidariteit. Overige partijen richten zich daarentegen meer op de toereikendheid van inkomens van mensen in een kwetsbare positie – bijvoorbeeld via een verhoging van het wettelijk minimumloon – en daarmee op hogere werkgeverslasten. Met name GL-PvdA, PvdD en SP streven daarnaast ook naar meer financiële zekerheid door een ruimer financieel vangnet. Ook dit lijkt goed voor de kwaliteit van

leven van mensen voor wie de bestaansonzekerheid het grootst is. Tegelijkertijd betekent een ruimer financieel vangnet hogere uitkeringsuitgaven voor de maatschappij en een groter beroep op de onderlinge solidariteit.

### Toegankelijkheid van inkomensondersteuning

Ook toegankelijke inkomensondersteuning geldt in vrijwel alle verkiezingsprogramma's als een essentieel onderdeel van de financiële zekerheid van mensen. De partijen zien hier noodzaak tot actie. De focus van de partijen ligt daarbij op het hervormen van het toeslagenstelsel dat tot grote uitvoeringsproblemen heeft geleid. Het aanpakken van deze problemen zou ervoor moeten zorgen dat mensen beter worden geholpen, wat niet alleen bevorderlijk is voor hun welbevinden, maar ook positief kan uitwerken op het vertrouwen van burgers in de overheid. Ook hier zien we verschillen in de mate van vereenvoudiging van het toeslagenstelsel die partijen voorstellen om de ondersteuning toegankelijker te maken.

De voorgenomen vereenvoudiging is het grootst bij D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP en VVD, die het toeslagenstelsel uiteindelijk helemaal willen afschaffen. BBB en JA21 willen het stelsel inkomensonafhankelijk maken. Dit is een stap richting vereenvoudiging, omdat het de marginale belastingdruk voor mensen verlaagt en navorderingen tegengaat. Ook het CDA wil het stelsel vereenvoudigen, vooral door meer automatische toekenningen en minder terugvorderingen. De PVV vermeldt hier niets over in het verkiezingsprogramma. Het nadeel van het vereenvoudigen van het toeslagenstelsel, zeker wanneer dit inkomensonafhankelijk wordt, is dat het een grote herverdeling kan betekenen richting mensen met hogere inkomens, die dan in aanmerking komen voor meer financiële ondersteuning. Zonder dit te compenseren via bijvoorbeeld de inkomstenbelasting kan dat tot sociale ongelijkheid leiden en uiteindelijk de sociale samenhang substantieel onder druk zetten. Het is uit de partijprogramma's niet op te maken in hoeverre partijen hier rekening mee houden.

Naast een toegankelijker toeslagenstelsel zetten enkele partijen ook in op het vereenvoudigen van bepaalde uitkeringen. Zo willen CDA, D66, GL-PvdA, PvdD en SP de kostendelersnorm in de Participatiewet afschaffen en wil NSC deze mogelijkheid verkennen. Dit kan uitvoeringsfouten voorkomen (en zo bijdragen aan het vertrouwen in de overheid) en mensen stimuleren om samen te gaan wonen. De partijen verwachten zo ook een positieve bijdrage te leveren aan de kwaliteit van leven van burgers die geraakt zijn door het grote woningtekort.

### Beschikbaarheid van goederen en diensten die voorzien in de basisbehoeften

Naast financiële zekerheid komt in de programma's ook de beschikbaarheid van goederen en diensten die voorzien in de basisbehoeften prominent aan bod. Het is positief voor de kwaliteit van leven van mensen dat partijen bestaanszekerheid breder opvatten dan het al dan niet hebben van voldoende geld. Dit maakt het mogelijk om een negatieve cascade van problematiek vroegtijdig te kunnen doorbreken. In alle partijprogramma's wordt vanuit deze brede blik in de eerste plaats de beschikbaarheid van woningen benoemd. Het meest opvallende verschil zien we bij het terugdringen van het grote woningtekort en de doelgroep voor nieuwbouw waar partijen zich op richten. Een deel van de partijen legt de focus op woningen voor mensen in de meest kwetsbare situaties. Zo streven de SP (100%), GL-PvdA (40%), PvdD (40%), D66 (30%), CDA (30%) en NSC (30%) naar een bepaald aandeel sociale huurwoningen om de toegang tot huisvesting te verbeteren. BBB, JA21, PVV en VVD hebben primair oog voor inkomensgroepen daarboven door onder meer in te zetten op minder

regulering van de private huursector en stimulering van woningbezit. BBB, PVV en VVD geven echter wel aan ook de bouw van sociale huurwoningen te willen stimuleren.

### *4.3.2 Maatregelen gericht op toereikendheid en toegankelijkheid van financiële middelen*

Financiële zekerheid is voor alle partijen een noodzakelijk onderdeel van bestaanszekerheid en daarmee van de kwaliteit van leven. GL-PvdA, PvdD, PVV en SP geven expliciet aan dat niemand in armoede zou moeten leven, maar verbinden hier geen concrete maatregelen aan. Hoewel minder armoede vanzelfsprekend positief is voor het welbevinden van de mensen die het betreft, lijkt de kans op de daadwerkelijke realisatie van de doelstelling klein. Armoede is tot nu toe een structureel probleem gebleken. We zien in vrijwel alle partijprogramma's aandacht voor zowel de toereikendheid van financiële middelen als de toegankelijkheid van voorzieningen op het gebied van werk en inkomen. De partijen verschillen echter in de mate van financiële zekerheid die ze willen waarborgen, hoe ze dat willen doen en voor welke groepen in de samenleving. We groeperen de voorgestelde maatregelen langs een aantal dilemma's die we terugzien in de partijprogramma's.

#### Verlagen uitgaven aan minimale levensbehoeften: voor iedereen of voor de lage inkomensgroepen

Alle partijen zien hoge kosten voor basisbehoeften zoals wonen, energie en voedsel als een bedreiging voor de financiële zekerheid van mensen. Er is echter een duidelijk onderscheid zichtbaar in de intenties op het gebied van woninguitgaven. BBB, JA21 en VVD beogen minder regulering op het gebied van wonen door onder andere de Wet betaalbare huur in te trekken. De overige partijen willen meer mensen laten profiteren van (een lagere) sociale huur en willen de huurprijzen sterker reguleren. Ze verschillen van elkaar in hoe ze dat willen bereiken, bijvoorbeeld door huurprijzen te verlagen (PVV), te bevriezen (PvdD, SP), de jaarlijkse stijging te begrenzen (GL-PvdA, CDA, NSC) of door huurprijzen inkomensafhankelijk te maken (D66). Deze maatregelen zijn positief voor de toereikendheid van de financiële middelen voor zittende huurders, omdat ze de betaalbaarheid van wonen voor hen vergroten. Meerdere partijen willen de zorgpremie of de eigen bijdrage verlagen (zie hoofdstuk 5). Een aantal stelt maatregelen voor om energie en voedsel goedkoper te maken. Vaak gaat het om maatregelen waar iedereen profijt van heeft en niet alleen mensen die het financieel minder breed hebben. Zo stelt de SP voor om de btw op alle basisbehoeften te verlagen en de prijzen ervan te reguleren, wil de PVV de btw op boodschappen afschaffen, en willen D66, JA21, NSC, PvdD, PVV, SP en VVD de belastingen op energie verlagen. Daarbij streven PvdD en SP ernaar om grootverbruikers juist een hoger energietarief te laten betalen. GL-PvdA wil energie goedkoper maken door het vaste nettarief te verlagen. Daarnaast zetten alle partijen (behalve PVV) in op de verduurzaming van woningen om de energierekening te verlagen. BBB, CDA, JA21, NSC, PVV en VVD willen extra investeren in kerncentrales en minder in hernieuwbare energie. Volgens hen zal dat de energiekosten verlagen, terwijl D66, GL-PvdA, PvdD en SP dit juist anders zien (zie ook hoofdstuk 3).

Kortom, er zijn veel verschillende voorstellen voor maatregelen die gevolgen hebben voor de uitgaven van mensen aan minimale levensbehoeften. Sommige concreter uitgewerkt dan andere. Wanneer onduidelijk is hoe alle verschillende maatregelen optellen en neerslaan bij verschillende groepen in de samenleving, kunnen er grote verschillen ontstaan in de verdeling van de lusten en lasten van de voorgestelde maatregelen. Daarbij biedt een deel van de voorgestelde maatregelen financieel profijt voor iedereen in de samenleving en dus niet voor bepaalde groepen. Wanneer de lagere kosten onvoldoende terechtkomen bij mensen die deze juist het hardst nodig hebben, zullen de maatregelen minder doelmatig zijn om de financiële zekerheid en dus de kwaliteit van leven van groepen in een kwetsbare positie te verbeteren.

### Betaald werk als route naar meer inkomenszekerheid: meer werkgelegenheid of hoger minimumloon

Alle programma's benadrukken ook het belang van betaald werk voor de financiële zekerheid van mensen, maar ze verschillen in hoe ze dat willen realiseren en op wie zij zich met name richten: meer en betere werkgelegenheid creëren om werklozen en mensen met onzeker werk te helpen, of door uurlonen te verhogen voor alle werkenden.

BBB, CDA, JA21, PVV en VVD noemen geen verhoging van het minimumloon, wat er op kan duiden dat zij de loongroei aan de onderkant van de inkomensverdeling beperkt willen houden om zo de arbeidsvraag te stimuleren. Een grotere vraag naar arbeid is gunstig voor degenen die hierdoor werk vinden, maar zorgt voor werknemers niet voor meer toereikendheid van (lagere) inkomens.

De overige partijen benadrukken de financiële zekerheid van lagere-inkomensgroepen en zien hiervoor als sleutel juist een verhoging van de laagste lonen. Ook hier verschillen de partijen in de grootte van de stappen die zij willen zetten. De meest vergaande plannen zien we bij GL-PvdA, PvdD en SP. Zij willen het minimumloon direct verhogen van de huidige 14,40 euro per uur naar 18 euro. Ook D66 en NSC willen een verhoging, maar minder snel. PvdD en SP willen daarnaast als waarborg voor de toekomst een ondergrens voor het minimumloon van voltijdwerkenden introduceren, ter hoogte van 60% van het mediane loon. D66, GL-PvdA, PvdD en SP stellen voor dat het reguliere minimumloon gaat gelden vanaf 18 jaar (in plaats van 21 jaar), terwijl NSC het minimumjeugdloon wil verhogen. Deze plannen kunnen een positieve bijdrage leveren aan de toereikendheid van inkomens, maar op langere termijn de werkgelegenheid verlagen. Partijen hebben daar ten dele aandacht voor door in te zetten op het bevorderen van de werkgelegenheid in specifieke sectoren zoals de zorg (alle tien partijen). Bovendien willen CDA, D66 en PvdD de inkomstenbelasting voor lage inkomens verlagen en JA21, NSC en SP voor alle werkenden. Dit verbetert de inkomenstoereikendheid van deze groepen, maar kan tegelijkertijd betekenen dat de overheid minder kan spenderen aan voorzieningen gericht op andere groepen.

### Uitkeringen verhogen of kostenstijging beperken

Een aantal verkiezingsprogramma's bevat ook plannen om de financiële zekerheid te bevorderen via hogere uitkeringen of een langere uitkeringsduur. Andere partijen zetten juist in op een minder ruim vangnet om de overheidsuitgaven te beperken en de druk op de onderlinge solidariteit te verlagen. D66, GL-PvdA, NSC, PvdD en SP willen een verhoging van bijstands- en AOW-uitkeringen door de koppeling aan een hoger wettelijk minimumloon. D66 wil de AOW-uitkeringen wel minder sterk laten meestijgen, nu en in de toekomst. PVV en SP willen daarnaast de AOW-leeftijd terugbrengen van 67 naar 65 jaar. VVD wil de bijstand in de toekomst juist minder laten stijgen door deze te koppelen aan de inflatie in plaats van aan de loongroei. Ook werkloosheidsuitkeringen verkleinen financiële risico's voor mensen. BBB, GL-PvdA, NSC, PvdD en SP willen de huidige Werkloosheidswet (WW) daarom in stand houden of iets verruimen, terwijl D66, JA21 en VVD deze juist willen versoberen.

### Toegankelijkheid van financiële ondersteuning bevorderen

Het huidige toeslagenstelsel is door de complexiteit ervan weinig toegankelijk en heeft tot grote uitvoeringsproblemen geleid, waardoor sommige mensen er geen gebruik van maken (zie § 2.2). De complexiteit zet de relatie tussen burger en overheid onder druk. Bijna alle geanalyseerde partijen hebben daarom een vereenvoudiging van het toeslagenstelsel op hun agenda staan, alleen de PVV meldt hier niets over. Voor de meeste partijen is dit onderdeel van een bredere doelstelling om de regeldruk te verminderen. Ook hier zien we verschillen in de mate van de vereenvoudiging van het

toeslagenstelsel die partijen voorstellen om de ondersteuning toegankelijker te maken voor mensen. Het gaat dan om grotere stelselveranderingen die gevolgen hebben voor velen, maar ook om allerlei specifieke maatregelen, gericht op specifieke groepen.

D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP en VVD willen het toeslagenstelsel uiteindelijk helemaal afschaffen. BBB, CDA en JA21 hebben een vereenvoudiging ervan tot doel. BBB en JA21 streven daarbij naar een inkomensonafhankelijk stelsel om de marginale druk te verlagen en navorderingen te voorkomen. Het vereenvoudigen van het toeslagenstelsel kan een grote herverdeling van financiële middelen naar hoge inkomens betekenen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de kinderopvangtoeslag die bij veel partijen speciale aandacht krijgt. D66, GL-PvdA en SP willen 'kinderopvang gratis' maken voor alle ouders, CDA en PvdD (bijna) gratis voor alle lage inkomens, en VVD bijna gratis voor alle werkenden. Kinderopvang (bijna) gratis maken voor alle inkomensgroepen is een manier om het stelsel te vereenvoudigen en kan de uitvoeringsproblemen met de toeslag verhelpen, maar zal vooral ten goede komen aan hogere inkomens. In het huidige stelsel is de kinderopvang voor de laagste inkomensgroepen immers al bijna gratis (als de ouders werken) door de compensatie van de kosten via de toeslag. En het zijn juist de kinderen van deze ouders die in het kader van kansengelijkheid het meeste profijt hebben van toegang tot opvang. Daarnaast brengt (bijna) gratis kinderopvang ook risico's voor de beschikbaarheid en kwaliteit ervan met zich mee en zijn de positieve gevolgen voor de arbeidsparticipatie naar verwachting beperkt (Bolhaar et al. 2023). D66, GL-PvdA, NSC, PvdD en SP willen de herverdeling naar hogere inkomens tegengaan door de laagste inkomens substantieel te verhogen (zie eerder in deze paragraaf).

Vrijwel alle partijen zetten ook in op een eenvoudigere inkomstenbelasting – alleen het verkiezingsprogramma van de PVV benoemt een dergelijke aanpassing niet – zodat bijvoorbeeld transparanter is hoeveel werken loont en zodat de relatie tussen burger en overheid kan verbeteren. Dit kan door middel van snoeien in wetgeving door negatief beoordeelde fiscale regels af te schaffen (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP) en door heffingskortingen inkomensonafhankelijk te maken (BBB, JA21, NSC, VVD). Zonder dit laatste met andere maatregelen te compenseren betekent dit een herverdeling van financiële middelen van lage naar hoge inkomens.

Daarnaast noemen de partijen een aantal specifiekere maatregelen om de toegankelijkheid van ondersteuning voor specifieke groepen te verbeteren. Zo willen enkele partijen bepaalde voorwaarden van uitkeringen vereenvoudigen om onbedoelde financiële prikkels te elimineren en mogelijke latere terugvorderingen te voorkomen. CDA, D66, GL-PvdA, PvdD en SP stellen voor om de kostendelersnorm in de Participatiewet af te schaffen, NSC wil deze mogelijkheid verkennen. Die norm maakt de uitkeringshoogte afhankelijk van het aantal huishoudensleden. Afschaffing van de kostendelersnorm kan mensen stimuleren om samen te gaan wonen (Blom et al. 2020; CPB en SCP 2020). GL-PvdA, PvdD en SP geven aan de bijstand toegankelijker te willen maken. JA21, PVV en VVD willen de toegang tot de bijstand juist beperken door strengere activeringsregels. GL-PvdA, PvdD en SP stellen voor om de toelatingsdrempel in het arbeidsongeschiktheidsstelsel (WIA) te verlagen, terwijl CDA, D66, JA21, NSC en VVD de instroom in de WIA juist willen terugdringen. Een verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering voor alle werkenden (incl. zelfstandigen) kan op bredere steun rekenen (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP, VVD). Over het geheel gezien kan een laagdrempeliger toegang tot het uitkeringsstelsel helpen om de kwaliteit van leven van mensen die hulp nodig hebben te verhogen en de relatie tussen burger en overheid te verbeteren. Een toegankelijker uitkeringsstelsel brengt echter ook risico's voor de sociale samenhang met zich mee, als (delen van) de samenleving het beslag op de overheidsuitgaven onrechtvaardig groot achten.

Een andere groep maatregelen voor financiële ondersteuning die in veel van de onderzochte verkiezingsprogramma's aan bod komt (alleen bij BBB, JA21 en PVV niet), betreft de schuldhulpverlening. Het verminderen van schulden is positief voor de bestaanszekerheid van mensen. De partijen die aandacht hiervoor hebben richten zich vooral op het vergemakkelijken van het aflossen van schulden of op mechanismen die mensen ertoe verleiden meer geld uit te geven dan ze hebben. Partijen richten zich daarbij zowel op aandacht voor toegankelijkere betalingsregelingen (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP) als op het aanpassen van het verdienmodel op schulden (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP). Ook richten zij zich op het tegengaan van de opbouw van studieschulden (D66, GL-PvdA, PvdD, SP), het aan banden leggen van '*buy now, pay later*' (kopen op afbetaling) (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD) en op een restrictiever kansspelbeleid (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, SP, VVD).

### *4.3.4 Niet-financiële aspecten van bestaanszekerheid*

Tot slot willen alle partijen ook inzetten op maatregelen die raken aan de niet-financiële aspecten van bestaanszekerheid. Ze verschillen in type (en intensiteit) van de voorgestelde maatregelen en daarmee ook in hun doelgroep. Het is positief voor de kwaliteit van leven van mensen dat partijen bestaanszekerheid breder opvatten dan het al dan niet hebben van voldoende geld. Door naar meer dan alleen inkomen te kijken, komen andere (groepen) mensen in beeld als mogelijke doelgroep voor bestaanszekerheidsbeleid. Ook wordt zo duidelijk wie te maken heeft met tekorten op meer dan één vlak en hoe deze problemen met elkaar samenhangen. Hoe beter dit lukt, hoe groter de kans om een negatieve cascade van problematiek vroegtijdig te kunnen doorbreken.

Ook enkele andere maatregelen in de verkiezingsprogramma's hebben betrekking op de bestaanszekerheid van mensen in brede zin. Het gaat daarbij onder meer over de kwaliteit van de leefomgeving, de toegankelijkheid van de zorg en het onderwijs, en de mogelijkheden om ook zonder betaald werk mee te kunnen doen aan de samenleving (zie ook de hoofdstukken 3, 4, 6 en 8). Aanvullend zien we nog twee domeinen die van belang zijn, namelijk veiligheid en wonen. We lichten de belangrijkste verschillen tussen de partijen toe.

#### Investeringen in defensie

Veiligheid is een ander belangrijk aspect van bestaanszekerheid dat veel aandacht krijgt in de verkiezingsprogramma's. Het gaat daarbij ook om de landsverdediging, die partijen unaniem relevant achten voor de kwaliteit van leven van alle inwoners. BBB, CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PVV en VVD staan achter het groeipad naar de nieuwe NAVO-norm in 2035, terwijl PvdD en SP niet van plan zijn om hieraan te voldoen. De financiering van de NAVO-norm kan leiden tot omvangrijke herverdelingseffecten, wat ten koste kan gaan van middelen voor de bestaanszekerheid.

#### Woningbouw: focus op sociale huur of private huur en koopwoningen

De partijen richten zich met name op een groter woningaanbod op de al jaren gespannen woningmarkt. Dit willen ze bereiken door onder meer het stimuleren van nieuwbouw. Veelvuldig genoemde maatregelen om meer te bouwen zijn:

- beter benutten van de bestaande woningvoorraad door transformeren, splitsen en optoppen (alle partijen);
- versimpelen van bouwregels (GL-PvdA, PvdD en SP niet);
- tegengaan van grond- en vastgoedspeculatie met bijvoorbeeld grondbelasting, leegstandsheffing en planbatenheffing (alleen BBB niet);
- verkorten van bezwaarprocedures (JA21, PvdD en SP niet).

De programma's verschillen duidelijk in de doelgroepen die zij met nieuwbouw voor ogen hebben. Een deel van de partijen legt de focus op het bijbouwen van sociale huurwoningen. De SP streeft naar de bouw van 1 miljoen woningen met een lage huur, GL-PvdA en PvdD naar nieuwbouw met minimaal 40% sociale huur of meer, D66 naar minimaal 30% sociale huur, CDA en NSC naar 30% sociale huur en BBB naar maximaal 30% sociale huur. JA21, PVV en VVD noemen geen aandeel sociale huurwoningen in nieuwbouw. Zij zetten onder meer in op minder immigratie om tekorten in de (sociale) woningvoorraad terug te dringen. Het verbeteren van de toegang tot sociale huurwoningen is positief voor de bestaanszekerheid van mensen in de laagste inkomensgroepen.

Andere voorstellen richten zich op het vergroten van de woningvoorraad in de private huursector of het aanbod van koopwoningen. BBB, JA21 en VVD willen het woningaanbod in de middenhuursector uitbreiden door de Wet betaalbare huur in te trekken en de overige partijen door woningcorporaties middenhuurwoningen te laten bouwen. Een grotere beschikbaarheid van woningen in de middenhuursector kan gunstig zijn voor woningzoekenden die zich een dergelijke woning kunnen veroorloven (na het intrekken van de wet) en een koopwoning geen optie is. Als meer mensen een betaalbare woning kunnen vinden in de private huursector of op de koopmarkt, kan dit de doorstroom bevorderen en zo mogelijk ook zorgen voor een toename van het aanbod aan sociale huurwoningen. Dit is echter afhankelijk van de concrete invulling, waardoor het onzeker is of de toegankelijkheid van geschikte huisvesting voor de groepen in de meest kwetsbare positie in de samenleving wel te waarborgen is.

# 5 Zorg en ondersteuning

*Evelien Eggink, Mirjam de Klerk en Khadija Kadrouch-Outmany*

## 5.1 Wat is er aan de hand?

Gezondheid en mee kunnen doen aan de samenleving zijn belangrijk voor het welbevinden van mensen. Zorg en ondersteuning kunnen daarbij helpen door ziekten te genezen, beperkingen te verminderen of te voorkomen. Ook kan ondersteuning mensen helpen om hun leven te leiden of om hun zelfstandigheid te behouden of te vergroten. Maar de houdbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van de zorg komen steeds meer onder druk te staan (zie bv. SDO2050 2024; WRR 2021). Er zijn wachtlijsten in de zorg als gevolg van de schaarste aan personeel (CBS 2024; Prognosemodel Zorg en Welzijn 2025). Die schaarste hangt samen met de krappe arbeidsmarkt, maar ook met uitval van werknemers door uitstroom of ziekteverzuim als gevolg van de hoge werkdruk (zie bv. VGZ 2025).

De komende jaren zullen er, mede door de vergrijzing, steeds meer mensen zijn die zorg en ondersteuning nodig hebben. Tegelijkertijd zullen er minder mensen zijn om die zorg te verlenen (De Boer et al. 2020; Kooiker et al. 2019). Ook burgers noemen de zorg vaak als een van de belangrijke maatschappelijke problemen in Nederland (Den Ridder en Kunst 2025). De politiek zal de komende jaren op zoek moeten gaan naar een antwoord op de toenemende disbalans in zorgvraag en zorgaanbod om de houdbaarheid van de zorg te kunnen borgen. De politiek staat voor de complexe opgave om keuzes te maken over de afbakening van zorg en ondersteuning en over de organisatie en bekostiging. Zonder deze keuzes zullen de zorguitgaven blijven stijgen (CPB 2025b), zal de vraag naar personeel blijven toenemen (Prognosemodel Zorg en Welzijn 2025), en is de zorg en ondersteuning niet houdbaar (Studiegroep Begrotingsruimte 2023; WRR 2021). Dit heeft negatieve gevolgen voor het welbevinden van mensen en vergroot de druk op de onderlinge solidariteit in de samenleving.

## 5.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

De politiek zal in het licht van de houdbaarheid van de zorg keuzes moeten maken. Voor de kwaliteit van de samenleving en voor het dagelijks leven van mensen is het belangrijk dat er bij de uitwerking van de plannen aandacht is voor een aantal aspecten. We kijken naar de mate waarin er bij voorstellen in de verkiezingsprogramma's aandacht is voor 1) de toegankelijkheid, 2) de kwaliteit van zorg en ondersteuning, en 3) het welbevinden en de belastbaarheid van zowel professionele als informele zorgverleners.

### 5.2.1 *Toegankelijkheid van zorg en ondersteuning*

Voor de kwaliteit van de samenleving, en het welbevinden van mensen, is het cruciaal dat burgers toegang hebben tot zorg en ondersteuning. Toegankelijkheid van zorg betekent dat er voorzieningen beschikbaar zijn voor mensen die (gezondheids)problemen ervaren – denk aan een huisarts, wijkverpleging of een welzijnsinstelling –, maar ook dat de beschikbare ondersteuning hen vervolgens bereikt. Mensen kunnen verschillende drempels ervaren in de toegang tot zorg en ondersteuning (Reijnders 2020; Schellingerhout et al. 2021). Denk bijvoorbeeld aan de fysieke nabijheid van voorzieningen die regionaal sterk kan verschillen. Ook wachtlijsten, de betaalbaarheid van de zorg voor mensen zelf en een gebrek aan vindbare en begrijpelijke informatie kunnen drempels opwerpen in de toegang tot zorg (Plaisier et al. 2025). Hierbij spelen verschillen tussen groepen mensen in

beschikbare vaardigheden en hulpbronnen een belangrijke rol. Het is daarom van belang dat politieke partijen in hun plannen rekening houden met de toegankelijkheid van zorgvoorzieningen.

#### 5.2.2 *Kwaliteit van de zorg en ondersteuning*

Het is ook belangrijk dat er in de politieke plannen oog is voor de kwaliteit van zorg. Goede hulp draagt positief bij aan het welbevinden van mensen. Het gaat dan om passende zorg: behandelingen en ondersteuning die helpen, klachten genezen of verminderen, of toekomstige problemen helpen voorkomen. Met aandacht voor de effectiviteit en tijdigheid van interventies, en voor de diversiteit aan (gezondheids)problemen waar mensen mee kampen. Het gaat daarbij niet alleen om wat er wel of niet wordt geboden (de hulp zelf), maar ook om hoe effectieve en tijdige zorg het best georganiseerd kan worden (het stelsel). Een aanzienlijke groep mensen heeft te maken met meervoudige problemen. Zij kampen bijvoorbeeld, naast met gezondheidsklachten, met financiële problemen, problemen met het huishouden doen en een (gebrek aan) sociale contacten. Afstemming van de zorg en ondersteuning op deze bredere problematiek van mensen draagt positief bij aan de kwaliteit van de hulp.

#### 5.2.3 *Zorgverleners: professionals, naasten en vrijwilligers*

Tot slot is het van belang dat partijen in hun plannen rekening houden met het welbevinden en de belastbaarheid van zorgverleners. Zorg en ondersteuning betreft voor een groot deel mensenwerk, waarbij de hulp niet alleen wordt geboden door zorgprofessionals, maar ook door informele helpers als mantelzorgers en vrijwilligers (De Boer et al. 2020; Bucx et al. 2025. Professionals in de zorg ervaren een hoge werkdruk en hebben vaak weinig tijd voor hun cliënten. En het zorgen voor naasten kan intensief en langdurig zijn en wordt vaak gecombineerd met werk of een opleiding en het eigen gezinsleven (De Boer et al. 2020, 2023). Zowel professionals als informele zorgverleners lopen dus het risico op overbelasting. Dat heeft vanzelfsprekend negatieve gevolgen voor hun welbevinden en vermindert hun mogelijkheden om zorg te blijven verlenen. Het is dan ook nodig om in de politieke plannen oog te hebben voor het welzijn en de draagkracht van zowel professionele als informele zorgverleners.

### 5.3 Reflectie op de partijprogramma's

#### 5.3.1 *Belangrijkste conclusies*

In alle partijprogramma's wordt uitgebreid aandacht besteed aan de zorg en ondersteuning; de politieke partijen erkennen het belang ervan voor mens en samenleving. De partijen streven allemaal naar goede en toegankelijke zorg, en naar voldoende mensen om deze zorg te verlenen (professioneel of informeel). De manier waarop ze die doelen willen bereiken verschilt echter. De partijen doen uiteenlopende voorstellen op een breed scala van onderdelen van het stelsel voor zorg en ondersteuning, maar vullen deze vaak niet concreet in. We lopen eerst de belangrijkste conclusies uit onze analyse langs. Daarna presenteren we de uitkomst hiervan in detail.

Partijen hebben wel oog voor de houdbaarheid van de zorg, maar echte keuzes om deze te verbeteren, om ook in de toekomst zorg en ondersteuning te kunnen blijven bieden, geven zij niet. Net als tijdens de vorige Tweede Kamerverkiezingen, zien we dat partijen wel beschrijven welke zorg zij belangrijk vinden, maar nauwelijks welke zorg zij niet of minder zullen bieden. Ze gaan ervan uit dat de zorg efficiënter kan, maar of die efficiëntiewinsten te behalen en voldoende zijn om de druk op de zorg te verlagen, is echter ongewis. Wanneer partijen hier onvoldoende succesvol in zijn, zullen de zorgvraag en de zorgkosten blijven stijgen, terwijl het aanbod achterblijft. Dit zet niet alleen de onderlinge

solidariteit in de samenleving onder druk, maar zorgt er ook voor dat de zorg op de lange termijn niet houdbaar is, met negatieve gevolgen voor het welbevinden van mensen.

### Toegankelijkheid van de zorg en ondersteuning

Voor de toegankelijkheid van de zorg hebben alle partijen aandacht, maar ze verschillen stevig in de maatregelen die ze voorstellen. Dit is duidelijk zichtbaar bij de plannen voor de beheersing van de kosten van de zorg voor mensen. Waar sommige partijen een lager eigen risico voor zorggebruikers voorstellen (GL-PvdA, PvdD, PVV, SP), willen andere de verlaging juist terugdraaien (CDA, D66, JA21, NSC, VVD). Sommige partijen zien veel in het verlagen van de zorgpremie voor iedereen (GL-PvdA, NSC, VVD). Dit type maatregelen verlaagt de ervaren drempels tot zorg en kunnen leiden tot minder zorg mijden en zo de gezondheid van mensen verbeteren. Door een hoger zorggebruik lopen dan wel de kosten van het stelsel als geheel op, wat veel vraagt van de onderlinge solidariteit in de samenleving.

### Kwaliteit van de zorg en ondersteuning

Bij de inrichting van het zorgstelsel hebben partijen het vaak over marktwerking in de zorg. In theorie leidt marktwerking tot goedkopere en betere zorg, maar in de praktijk blijkt dat niet altijd goed te werken, bijvoorbeeld omdat aanbieders elkaar als concurrent zien en daardoor nauwelijks samenwerken. Marktwerking maakt volgens vrijwel alle partijen het zorgstelsel inefficiënt, én leidt tot minder kwaliteit. Waar de ene partij marktwerking wil weren voor specifieke terreinen, zoals de acute zorg (PVV) of het basispakket (BBB), willen andere partijen deze in het gehele stelsel verminderen (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD) of zelfs afschaffen (SP). Minder marktwerking kan de focus verleggen van winst en concurrentie naar de behoeften en wensen van de patiënt, wat positief bijdraagt aan het welbevinden. Daar staat tegenover dat de kosten van de zorg kunnen toenemen, mede doordat investeren in efficiëntie en innovatie voor aanbieders minder loont.

Ook de kwaliteit van de zorg krijgt aandacht in de verschillende partijprogramma's met een groot verschil in de koers die de partijen voorstaan. Een aantal geeft aan dat er breder naar het leven van mensen moet worden gekeken dan alleen vanuit de zorg, bijvoorbeeld ook naar schulden, huisvesting of mentale gezondheid (D66, PvdD, SP), en dat organisaties meer zouden moeten samenwerken (D66, GL-PvdA, NSC en PvdD). Hoewel een dergelijke levensbrede blik kansen biedt om mensen met complexe problematiek beter te helpen, zijn de concrete voorstellen in de programma's vooralsnog technocratisch van aard en minder op de mens gericht. Zo gaat het met name over het samenvoegen van zorgwetten of het bundelen van verschillende domeinen in gezondheidscentra. Om mensen met meervoudige problemen passend te ondersteunen, zijn echter fundamentele herzieningen nodig, om een samenhangend stelsel te creëren dat verder reikt dan alleen de zorg. Hierbij moeten niet alleen de interventies, organisatie en financiering van het systeem aangepast worden, maar moet ook worden gedacht vanuit realistische verwachtingen over wat mensen kunnen en willen (mensbeelden).

### Zorgverleners: professionals, naasten en vrijwilligers

Tot slot doen alle partijen voorstellen om de grote druk op personeel in de zorg te verminderen en het werken in deze sector aantrekkelijker te maken. Door zorgverleners meer ruimte te geven willen zij ook de kwaliteit van de zorg verbeteren. Het gaat om voorstellen voor het verminderen van administratieve lasten, betere arbeidsvoorwaarden en de inzet van technologie. De meeste partijen noemen ook het belang van betere ondersteuning van informele hulpverleners (bv. naasten en vrijwilligers). Zij willen mantelzorgers ondersteunen, vooral als die arbeid en zorg combineren. Of deze

maatregelen het welbevinden van professionele en informele zorgverleners ook daadwerkelijk zullen verbeteren is onduidelijk zolang de vraag naar zorg blijft groeien. Zowel professionele als informele zorgverleners zijn gebaat bij het inperken van de vraag naar zorg. In de partijprogramma's staan echter weinig voorstellen om die inperking te realiseren.

### 5.3.2 *Aandacht voor zorg en ondersteuning en de houdbaarheid daarvan*

Wanneer we in meer detail naar de partijprogramma's kijken, zien we dat (vrijwel) alle partijen benoemen dat de houdbaarheid en de kwaliteit van de zorg en ondersteuning onder druk staan. Ze wijzen daarbij op de vergrijzing en de (toenemende) personeelstekorten. Hoewel partijen oog hebben voor het brede spectrum aan voorzieningen binnen de huidige zorg en het behoud ervan belangrijk vinden, worden er weinig concrete maatregelen genoemd om de houdbaarheid van de zorg ook op langere termijn te borgen.

### 5.3.3 *Toegankelijkheid van zorg en ondersteuning*

Het is voor het welbevinden van mensen belangrijk dat zij toegang hebben tot zorg en ondersteuning wanneer zij dat nodig hebben. Is er aanbod (in de buurt) en kunnen mensen daar daadwerkelijk gebruik van maken? Voor de toegankelijkheid van zorg en ondersteuning hebben de partijprogramma's aandacht op een aantal manieren die we hierna beschrijven.

#### Beschikbaarheid van aanbod

Bij de toegang tot voorzieningen gaat het in de eerste plaats om welke voorzieningen beschikbaar zijn. Over het algemeen wordt in de partijprogramma's vooral het belang van een aantal voorzieningen genoemd, zoals medische zorg, ouderenzorg, mentale gezondheidszorg en het sociaal domein. We zien weinig tot geen scherpe keuzes in de afbakening van de zorg waardoor bepaalde zorgvoorzieningen minder beschikbaar zouden zijn. Dit zou de zorgkosten op korte termijn kunnen beperken. Zo'n afbakening moet zorgvuldig gebeuren om ervoor te zorgen dat deze niet leidt tot een verergering van problemen, met alle gevolgen van dien voor de kwaliteit van leven, de participatie en de zorgkosten op de lange termijn. Alleen voor de jeugdzorg doen partijen wel voorstellen voor een scherpere afbakening, om zo de toegang ertoe te beperken. Het gaat dan bijvoorbeeld over een voorzetting van afspraken uit de Hervormingsagenda Jeugd (CDA, VVD). Andere partijen vinden dat jeugdzorg niet altijd de juiste oplossing is en dat de sociale omgeving moet worden versterkt (BBB, CDA, D66), of juist dat er meer middelen naar de jeugdzorg moeten (GL-PvdA, SP). Om de overgang vanuit Jeugdzorg naar de Wmo te verbeteren, willen partijen de leeftijdsgrens waarop jeugdzorg gebruikt mag worden verruimen van 18 tot 21 of 23 jaar of deze grens soepeler hanteren (CDA, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP).

Diverse partijen willen de verschillen in zorguitkomsten tussen mannen en vrouwen verkleinen door meer aandacht voor vrouwspecifieke gezondheidsaandoeningen en voor verschillen in de effecten van behandelingen tussen mannen en vrouwen (CDA, D66, GL-PvdA, PvdD, SP, VVD). Ook zien we voorstellen om sociaal-economische gezondheidsverschillen terug te dringen door te voorkomen dat mensen minder toegang hebben tot zorg en ondersteuning vanwege armoede of de buurt waar men woont (CDA, GL-PvdA, PvdD, SP, VVD). Deze voorstellen verminderen de ongelijkheid in toegang tot zorg en ondersteuning.

#### Fysieke nabijheid van voorzieningen

De partijprogramma's benadrukken dat goed bereikbare voorzieningen in de buurt, wijk of regio belangrijk zijn voor het welbevinden van mensen. Zo noemen alle partijen (behalve de PVV) de

noodzaak van het aanbod van eerstelijnszorg, zoals huisarts, wijkverpleging en tandarts, in de wijk of buurt. Door sommige partijen wordt specifiek ingezet op brede gezondheidscentra (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD). Partijen pleiten in het kader van de nabijheid van voorzieningen ook voor het behoud van streek/regioziekenhuizen (BBB, GL-PvdA, NSC, PvdD, PVV, SP). CDA, D66, NSC, PvdD en VVD willen complexe zorg meer concentreren op een aantal centrale plekken, bijvoorbeeld in academische ziekenhuizen. Het doel van de verschillende maatregelen is zorg dicht bij huis bieden waar het kan en (complexe) zorg concentreren waar het moet. Hiermee moet de bereikbaarheid (en de kwaliteit) van de zorg verbeteren.

### Wachtlijsten

Ook de aanpak van wachtlijsten om de toegang tot de zorg te verbeteren wordt door vrijwel alle partijen (m.u.v. PVV) genoemd. Zij zien dit veelal als een algemeen probleem in de zorg, maar ook expliciet voor de ggz (CDA, D66, GL-PVDA), de ouderenzorg (GL-PvdA, PvdD, SP) of de jeugdzorg (D66, SP). Hoewel veelal geen concrete aanpak voor het verkorten van wachtlijsten wordt gegeven, kunnen de voorstellen die onder meer betrekking hebben op het vergroten van de capaciteit (JA21, PvdD), eerder indiceren (NSC), wachtlijstbemiddeling (CDA) of het verminderen van de administratieve lasten hier wel positief aan bijdragen (zie ook § 3.3.5). In de programma's worden daarnaast diverse groepen genoemd die sneller moeten worden geholpen dan nu het geval is, bijvoorbeeld jeugdigen en mensen met zware problemen en/of ernstige psychische problemen (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP). Daarmee moet worden voorkomen dat hun problemen (verder) verergeren.

### Betaalbaarheid

Alle partijen stellen dat de zorg betaalbaar moet blijven voor de burger, maar verschillen in hun ideeën over de manier waarop dat moet gebeuren. Een deel legt de nadruk op de kosten voor zorggebruikers, andere richten zich op de hoogte van zorgpremies die voor iedereen in de samenleving gelden. Zo zijn er partijen die voorstellen om het eigen risico in de zorgverzekering (stapsgewijs) af te schaffen (GL-PvdA, PvdD, PVV en SP). Andere partijen stellen juist voor om de voorgenomen verlaging van het eigen risico terug te draaien (CDA, D66, JA21 en NSC) of het eigen risico misschien zelfs te verhogen (VVD). CDA, D66 en NSC introduceren een 'vast bedrag per behandeling'. Sommige partijen (NSC, PvdD, SP) stellen voor om de eigen bijdrage voor het gebruik van de bijvoorbeeld Wmo of de kraamzorg af te schaffen. Aan de andere kant stelt het CDA voor een eigen bijdrage in te voeren voor de lichte jeugdzorg, iets waar GL-PvdA juist tegen is. Het verlagen van het eigen risico en de eigen bijdrage zou de drempel voor het gebruik van zorg op korte termijn moeten verlagen, maar heeft als keerzijde dat het de betaalbaarheid van zorg op langere termijn onder druk zet (zie verderop in deze paragraaf).

Partijen willen, soms in samenhang met veranderingen in het eigen risico, de zorgverzekeringspremie niet verhogen (PVV), verlagen (GL-PvdA, NSC, VVD) en/of inkomensafhankelijk maken (GL-PvdA, SP). Dat zou op korte termijn de betaalbaarheid van de premie voor iedereen verbeteren. Lagere eigen risico's gaan in het huidige stelsel ook samen met hogere zorgpremies, wat de betaalbaarheid van de zorg juist voor mensen met lagere inkomens verkleint. Zij kunnen daardoor financieel in de problemen komen of gaan wellicht juist zorg mijden.

Een andere manier om de betaalbaarheid te vergroten betreft het aanpassen van het zorgbasispakket dat de zorgverzekering vergoedt. Zo zijn D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, PVV en SP voorstander van uitbreiding van het basispakket (met bv. fysiotherapie, mondzorg of anticonceptie). Andere partijen (BBB, CDA, NSC, VVD) willen het basispakket verkleinen door er alleen effectieve zorg in op te nemen.

Het verlagen van premies, het eigen risico en/of eigen bijdragen en het vergroten van het basispakket maakt de zorg betaalbaarder, zodat met name mensen met een laag inkomen minder zorg gaan mijden. Dat heeft positieve gezondheidseffecten en mogelijk een preventieve werking doordat problemen niet escaleren. Het leidt echter, ook op korte termijn, tot meer zorggebruik en hogere zorgkosten voor de samenleving. Op lange termijn zal de toenemende zorgvraag tot gevolg hebben dat de betaalbaarheid van de zorg in het geheel verder onder druk komt te staan.

#### Vindbaarheid en begrijpelijkheid

Goede en begrijpelijke informatie is nodig voor mensen om hun weg te vinden in het complexe systeem van zorg en ondersteuning. Daarbij is het van belang om rekening te houden met de verschillen in hulpbronnen (zoals vaardigheden of inkomen) die mensen hebben. Partijen zetten daar dan ook op in. Zo gaat het bijvoorbeeld om het verbeteren van de (digitale) toegang tot overheidsdiensten in het algemeen (BBB, GL-PvdA, JA21, PvdD, VVD). Sommige partijen gaan expliciet in op begrijpelijkere informatie over de zorg en ondersteuning voor mensen, ook als zij beperkingen of minder vaardigheden hebben (D66, PvdD). Deze partijen pleiten ook voor coördinatoren of laagdrempelige loketten om mensen te helpen de weg te vinden. Met deze plannen verbetert de informatie en worden drempels voor toegang tot de zorg lager, vooral voor mensen met minder administratieve of gezondheidsvaardigheden.

### *5.3.4 Kwaliteit van de zorg*

Zorg en ondersteuning dragen bij aan het welbevinden van mensen en aan de manier waarop zij kunnen meedoen in de samenleving. Door tijdige zorg en ondersteuning die goed aansluit op de leefwereld van mensen kan hun kwaliteit van leven worden verhoogd. Dit zien we ook in de partijprogramma's terug. De kwaliteit van zorg en ondersteuning wordt door de partijen gekoppeld aan verschillende thema's.

#### Marktwerking

Vrijwel alle verkiezingsprogramma’s uiten zich over de marktwerking in de zorg, die ertoe kan leiden dat niet de belangen van de burger, maar die van aanbieders vooropstaat, wat tot extra kosten en minder kwaliteit kan leiden. Concurrentie en het winstoogmerk van zorgaanbieders belemmeren de samenwerking, maken specialistische en complexe zorg minder aantrekkelijk voor zorgaanbieders en daardoor worden vooral mensen met complexe problemen minder goed geholpen. Partijen pleiten er daarom voor om de marktwerking in de zorg te verminderen (D66, GL-PvdA, NSC, PvdD), of er volledig uit te halen (SP). JA21 wil de marktwerking in het algemeen beter laten functioneren, maar noemt niet expliciet of in de zorg meer of minder marktwerking zou moeten worden ingezet. De PVV en BBB stellen voor om geen marktwerking toe te staan op respectievelijk de acute zorg en basispakketzorg. Daarnaast willen partijen geen (PvdD, SP) of minder (GL-PvdA) private investeerders in de zorg. Het afbouwen van de concurrentie en het winstoogmerk in de zorg kan perverse prikkels uit het stelsel wegnemen, en meer aandacht voor de behoeften van mensen tot gevolg hebben. Dit verhoogt hun welbevinden, maar kan de kosten doen oplopen doordat er minder prikkels zijn om efficiënt te werken. Ook investeren in innovatie wordt dan minder gestimuleerd omdat daar dan geen beloning tegenover staat. In een alternatief systeem voor sturing en financiering zouden daar oplossingen voor gevonden moeten worden.

### Zorgstelsel

Vrijwel alle partijen (m.u.v. PVV) gaan in hun programma's ook breder in op (onderdelen van) het zorgstelsel, maar leggen allemaal hun eigen accent op hoe ze de zorgverlening denken te verbeteren. Het gaat bijvoorbeeld om 'een efficiënter stelsel' (VVD) dat de houdbaarheid ervan moet verbeteren of om 'een versimpeling van het stelsel' (D66), één loket en één indicatie zodat niemand tussen wal en schip valt. Andere partijen doen concrete voorstellen om het aantal wetten waar mensen mee te maken hebben terug te dringen of deze beter op elkaar af te stemmen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de zorg thuis voor ouderen in een kwetsbare positie alleen uit de Zvw en de Wmo te vergoeden (PvdD), of om (delen van) de wijkverpleging onder de Wlz te scharen (BBB). Hiermee willen deze partijen het stelsel eenvoudiger, gerichter en houdbaarder maken. Het samenvoegen van wetten kan het zorgstelsel overzichtelijker maken, maar of het daarmee ook toegankelijker wordt hangt af van de uitwerking van de wet en de criteria om er een beroep op te kunnen doen. Het zou bijvoorbeeld niet moeten leiden tot extra regels binnen die wetten om toch diverse routes voor verschillende groepen te kunnen volgen.

### Levensbrede blik

Problemen van mensen liggen soms ook buiten de zorg, bijvoorbeeld bij schulden of huisvesting, waardoor een brede blik op hun dagelijks leven van belang is. Sommige partijen wijzen op de relatie tussen zorg en bestaanszekerheid of schulphulpverlening (zie ook hoofdstuk 4 over bestaanszekerheid) en op aandacht voor de buurt (D66, PvdD, SP). De PvdD richt zich op een betere mentale gezondheid waarbij ook onderwijs, werkgevers en werknemers betrokken zijn. Het NSC stelt voor om zorgaanbieders een regionaal knooppunt in te laten richten waar alle woon- en zorgvragen van jeugd en volwassenen over wetten heen worden behandeld. Met een bredere kijk op problemen dan alleen vanuit de zorg, kan worden gewerkt vanuit de leefwereld van de burger in plaats van vanuit de afzonderlijke wettelijke domeinen. Hiermee kan de zorg en ondersteuning beter op de brede behoefte van mensen worden afgestemd, wat ten goede komt van hun welbevinden.

In de partijprogramma's is ook aandacht voor de combinatie van huisvesting en zorg, met name voor ouderen, ook wanneer zij problemen krijgen. De partijen noemen levensloopbestendige woonvormen voor deze groep, met voorzieningen en verbinding met de wijk (CDA, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP, VVD). JA21, PVV en SP pleiten voor de terugkeer van verzorgingshuizen. Ook pleiten partijen voor meer verpleeghuisplekken (GL-PvdA, NSC, PvdD, PVV) of voor het weer toelaten van lichte zorgzwaarte-indicaties in de Wlz (BBB). Met deze maatregelen willen de partijen de leefsituatie van ouderen met (lichte) problemen verbeteren en verergering van problemen voorkomen. Dat zou positieve gevolgen hebben voor hun kwaliteit van leven en de houdbaarheid van de (ouderen)zorg.

Als mensen problemen ervaren op verschillende levensdomeinen, hebben zij vaak ondersteuning nodig van verschillende organisaties, die ieder naar een deelprobleem kijken. Samenwerking en een verbetering van de kwaliteit van de zorg en ondersteuning is dan nodig om passende ondersteuning te kunnen geven. De meeste partijen (behalve PVV en SP) besteden daar aandacht aan. Vaak is dat in algemene termen ('betere samenwerking'), soms gaat het over de afstemming van het medisch en sociaal domein (BBB, CDA, GL-PvdA, NSC, PvdD, VVD), de samenwerking tussen specialisten en huisartsen (JA21), of de samenwerking met het sociale netwerk (BBB, NSC). D66, GL-PvdA, NSC en PvdD willen zorg organiseren in gezondheidscentra in de wijk waar verschillende disciplines samenwerken (zie onderdeel Fysieke nabijheid van voorzieningen, eerder in dit hoofdstuk). Andere partijen gaan niet in op de manier waarop zij een betere samenwerking willen realiseren. Het

benoemen van de noodzaak tot samenwerking of het fysiek samenbrengen van diverse partijen is echter onvoldoende om meer samenwerking daadwerkelijk te realiseren. Zo moet er bij het ontwerpen van nieuwe samenwerkingsvormen ook tijd en ruimte worden geboden in bijvoorbeeld bevoegdheden en financiering.

#### Preventie

Door tijdige hulp en preventie kan (verergering van) problematiek soms worden voorkomen. Preventie wordt daarom door alle partijen genoemd, met uitzondering van de PVV. De voorstellen hebben vaak een vergelijkbare strekking, maar verschillen in hun uitwerking en doelgroep. Het gaat dan vooral om het bevorderen van de gezondheid door leefstijlinterventies (gezonde voeding, sport en beweging, niet roken, geen alcohol), maar ook om vaccinaties, vroegsignalering en laagdrempelige voorzieningen in de wijk om (zwaardere) zorg te voorkomen. De partijen richten zich bij de gezondheidsbevordering vaak expliciet op jongeren (gezond eten op scholen, leeftijdsgrens tabaksverkoop, 1000-dagenaanpak), maar ook op mensen met een lage sociaal-economische status (bv. gezonde voeding voor iedereen toegankelijk maken) en hebben extra aandacht voor wijken/regio's in een kwetsbare positie. Zo'n differentiatie naar doelgroepen komt ten goede aan de effectiviteit van preventieve maatregelen. Het is echter lastig te bepalen onder welke condities preventie effectief is. Temeer daar de effecten vaak pas op langere termijn zichtbaar zijn.

### 5.3.5 *Zorgverleners: professionals, naasten en vrijwilligers*

Ook de beschikbaarheid van zorgverleners – zowel professionals als naasten en vrijwilligers – is relevant in het licht van de uitdagingen in de zorg en ondersteuning. Hierbij is aandacht voor de belastbaarheid van zorgverleners. Bij informele helpers gaat het om de combinatie van taken in hun leven. Bij professionals om de werkdruk en arbeidsvoorwaarden, en om de inzet van technologie om de werkdruk te verlagen. Dit alles kan verstrekkende implicaties hebben voor de zorg zelf, voor hoe zorgverleners zich voelen en of ze zorg kunnen blijven verlenen.

#### Informele hulp

Ook het beroep op informele hulp – van naasten, mantelzorgers of vrijwilligers en netwerken in de buurt – neemt toe. Vrijwel alle partijen onderschrijven het belang van deze informele hulp. Sommige zien hier ook een mogelijkheid in om de professionele zorg te ontlasten (BBB, CDA, VVD). Een te groot beroep op mantelzorgers kan echter leiden tot overbelasting. De meeste partijen hebben oog voor de belastbaarheid van informele helpers (alleen JA21 noemt dit niet). Zij noemen verschillende mogelijkheden om mantelzorgers te ondersteunen, zoals verlofregelingen voor degenen die arbeid en mantelzorg combineren (GL-PvdA, PvdD, VVD), een financiële vergoeding (PVV, SP), een informatiepunt waar ze met vragen terecht kunnen (SP) en respijtvoorzieningen (CDA, SP). NSC noemt tijdelijke woonunits om dichter bij volwassen kinderen te kunnen wonen en CDA 'woonvormen die ontmoeting en onderlinge hulp mogelijk maken'. Het ondersteunen van mantelzorgers, bijvoorbeeld door verlofregelingen en respijtvoorzieningen en goede informatie hierover, is al langer een onderwerp van aandacht in de politiek.

#### Werkdruk en arbeidsvoorwaarden

Om het aanbod van zorg op peil te kunnen houden, stellen alle partijen maatregelen voor om werken in de zorg aantrekkelijker te maken en zo de personeelstekorten te verkleinen en/of de uitstroom te verminderen. Daarmee krimpen mogelijk ook de wachtlijsten en neemt de tijd en aandacht die het zorgpersoneel aan mensen kan besteden toe. De voorstellen gaan bijvoorbeeld over meer

zeggenschap en het verlichten van de werkdruk door administratieve lasten te verkleinen en zo meer handen aan het bed te hebben. Deze maatregelen worden door alle partijen benoemd, vaak in combinatie met minder regels of digitalisering (zie onderdeel hierna, Technologie). Daarnaast pleiten de partijen voor goede primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals een beter salaris, vaste contracten, uitbreiding van contracten en opleidingsmogelijkheden (D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, PVV, SP, VVD).

### Technologie

De inzet van technologie wordt in vrijwel alle partijprogramma's genoemd als manier om efficiënter te werken en de professional te ontlasten (BBB, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, PVV, SP, VVD). Denk bijvoorbeeld aan digitalisering, gegevensuitwisseling of kunstmatige intelligentie. Een aantal partijen wijst erop dat technologie het menselijk contact niet kan vervangen (CDA, D66, GL-PvdA, PvdD, SP) en dat de toepassing ervan daarom veilig en toegankelijk moet zijn (BBB, CDA, GL-PvdA, NSC, PvdD, VVD). De inzet van technologie blijft echter vooralsnog achter bij de verwachtingen. Het is daarom nog niet duidelijk in hoeverre zorgverleners er daadwerkelijk mee ontlast zullen worden en of dat voldoende zal zijn om aan de zorgvraag tegemoet te komen.

# 6 Meedoen

*Andries van den Broek, Anne Roeters en Martin Olsthoorn*

## 6.1 Wat is er aan de hand?

Dat mensen meedoen in de samenleving is van belang voor de kwaliteit van de samenleving als geheel en voor de kwaliteit van leven van mensen zelf. Meedoen heeft dus zowel collectieve als individuele baten. De maatschappelijke behoefte aan participatie groeit. Op allerlei terreinen wordt meer inzet van mensen gevraagd: meer arbeidsmarktparticipatie om de economie en publieke diensten draaiende te houden, meer leven lang ontwikkelen (LLO) omdat technologisering en verduurzaming vragen om actuele kennis, en meer mantelzorg vanwege de vergrijzing. Daarnaast is vrijwilligerswerk van belang voor het maatschappelijk leven, dragen ouders met de opvoeding van hun kinderen bij aan de samenleving van de toekomst en hebben mensen behoefte aan vrije tijd om aan de participatievraag te kunnen voldoen.

Er zijn dus collectieve belangen mee gediend dat mensen op alle fronten meer mee gaan doen. Meedoen heeft ook allerlei individuele baten, in de vorm van zingeving, ontplooiing, zelfstandigheid en sociale contacten. Toch kan meer participeren wringen met de individuele behoeften en mogelijkheden van mensen en zodoende leiden tot overvraging. Tegelijkertijd staan er mensen aan de kant, bijvoorbeeld omdat zij te maken hebben met discriminatie of omdat zij door gebrek aan de juiste diploma's niet aan het werk komen.

## 6.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

Het bevorderen van meedoen aan betaald werk, LLO, vrijwilligerswerk en mantelzorg is gebaat bij betere mogelijkheden tot meedoen én bij betere mogelijkheden tot het combineren van activiteiten. Hierbij is een juiste balans van belang, met aandacht voor zowel inclusie als blijvende inzetbaarheid. Naargelang wat iemand al doet, gaat het soms om een stimulans tot meer meedoen en soms om het faciliteren van meerdere vormen van participatie. Dit raakt elkaar: het bevorderen van meer meedoen kan gebaat zijn bij betere mogelijkheden om activiteiten te combineren.

### *6.2.1 Meer meedoen bevorderen*

Wanneer mensen niet meedoen raakt dat de kwaliteit van hun leven. Ze missen dan bronnen van zingeving, ontwikkeling en sociaal contact. Bovendien is het onwenselijk dat mensen niet meedoen, gezien de maatschappelijke behoefte aan inzet. Dat mensen niet meedoen kan te maken hebben met een gebrek aan toegang tot activiteiten, door discriminatie of gebrek aan de gevraagde kwalificaties. Maatregelen die politieke partijen kunnen nemen betreffen bijvoorbeeld het bestrijden van discriminatie op de achtergrond en het werken aan een meer inclusieve arbeidsmarkt. Om te zorgen dat mensen inzetbaar blijven in een snel veranderende maatschappij, is het belangrijk om het makkelijker en aantrekkelijker te maken voor mensen om zich te blijven ontwikkelen. En om te zorgen dat opgedane vaardigheden zo goed mogelijk benut worden, kan het waardevol zijn om flexibeler om te gaan met het belang van formele kwalificaties met een meer 'skills-gerichte' kijk op de inzetbaarheid van mensen. Niet meedoen kan ook een kwestie zijn van gebrek aan motivatie, bijvoorbeeld omdat (meer) betaald werken financieel of anderszins niet genoeg oplevert, omdat vrijwilligerswerk op regels stuit of onvoldoende bevrediging biedt of omdat ouders graag zelf voor hun jonge kinderen willen zorgen. Maatregelen kunnen zich dan richten op het aantrekkelijker of

gemakkelijker maken van (vrijwilligers)werk of op het beïnvloeden van sociale normen, bijvoorbeeld rond kinderopvang of met betrekking tot het blijven leren en ontwikkelen op latere leeftijd.

De vraag is in hoeverre en hoe politieke partijen zich in hun verkiezingsprogramma's uitspreken over de toegankelijkheid van en prikkels tot meedoen.

#### 6.2.2 *... zonder mensen te overbelasten*

Wanneer mensen overbelast raken door te veel meedoen raakt dat eveneens hun kwaliteit van leven. Het is dus belangrijk om te voorkomen dat ze overbelast raken door de combinatie van meerdere activiteiten, met name die van betaald werk en (mantel)zorg. Gebrekkige mogelijkheden om betaald werk, bijscholing, vrijwilligerswerk, zorg voor kinderen en/of mantelzorg te combineren, maken zulke combinaties belastender of zelfs onmogelijk. De sleutel ligt in het beter combineerbaar maken van rollen, bijvoorbeeld in de vorm van zorg- en ouderschapsverlof. Sociale normen kunnen hier in de weg zitten, zoals binnen werkculturen waarin mannen niet geacht worden om zorgverlof op te nemen, of wanneer werkgevers die verwachten een vrouw aan te gaan nemen automatisch een deeltijdvacature uitzetten.

De som van meerdere vormen van meedoen raakt ook aan het eerdergenoemde sturen op meer participatie. Meer doen op het ene terrein kan ten koste gaan van meedoen op een ander terrein. Zelfs de inschatting dat meer meedoen tot overbelasting zou kunnen leiden kan dat bij voorbaat al in de weg staan.

De vraag is in hoeverre en hoe politieke partijen zich in hun verkiezingsprogramma's uitspreken over maatregelen om het beter mogelijk maken om meerdere vormen van meedoen te combineren.

## 6.3 Wat zeggen partijprogramma's over meedoen?

#### 6.3.1 *Belangrijkste bevindingen*

Uit veruit de meeste partijprogramma's spreekt de wens dat mensen meer gaan meedoen. Dat betreft deels mensen stimuleren om iets nieuws te gaan doen, vooral betaald werk en LLO. En deels het faciliteren dat mensen meer gaan meedoen, zoals meer uren werken, tot op latere leeftijd doorwerken en meer mantelzorgen. Daarbij is in wisselende mate en op uiteenlopende wijze aandacht voor het vraagstuk hoe mensen meerdere activiteiten kunnen combineren. De meeste aandacht is er voor de combinatie van werk met zorg en LLO. Van enige afstand zijn er drie denkrichtingen te onderscheiden:

- JA21 en de VVD zetten sterk in op arbeidsparticipatie van mensen die nu niet werken en op meer uren betaald werken door degenen die dat nu niet voltijd doen. Ze willen mensen daartoe onder meer activeren met financiële prikkels.
- BBB, CDA, D66, GL-PvdA en NSC hanteren een bredere blik op (meer) meedoen, met meer inzet op het faciliteren van de combinaties van betaald werk met andere vormen van participatie. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar meer ruimte voor mantelzorg en de zorg voor jonge kinderen langs de weg van ruimere verlofregelingen.
- De PvdD en de SP komen met een ander geluid. Ze bepleiten een kortere werkweek om meer aan andere vormen van meedoen toe te komen. Bij de SP is dat gekoppeld aan meer rust en meer tijd voor elkaar. Deze partij is ook voor een verlaging van de AOW-leeftijd tot 65 jaar (net als de PVV).

Dit patroon duidt op drie uiteenlopende prioriteringen, met de inzet primair op economische groei, een zorgzame samenleving en meer tijd voor jezelf. Dit correspondeert met drie van de vier wensbeelden zoals burgers die in een recente SCP-studie over meedoen in de toekomst formuleerden (Hardus et al. 2025). In die wensbeelden staan de thema's economie, samenleving en individu centraal, onder de noemers 'Werken voor welzijn', 'Met elkaar, voor elkaar' en 'Zelf aan het roer' (in het vierde wensbeeld draait het om de natuur). In die wensbeelden prioriteren burgers de doelen ten behoeve waarvan meedoen primair ingezet zou moeten worden, maar houden hierbij rekening met dat er ook andere maatschappelijke doelen en individuele voorkeuren zijn. De partijprogramma's spiegelen dus tot op zekere hoogte de overeenkomsten in de uiteenlopende manieren waarop burgers naar de toekomst van meedoen kijken.

De visies van de partijen vertonen eveneens gematigde verschillen over meedoen. Ook andere partijen dan JA21 en de VVD komen met voorstellen voor meer betaald werken, terwijl beide partijen ook erkennen dat mensen naast betaald werk andere bezigheden hebben. Aan dat laatste hechten de PvdD en de SP zodanig veel belang dat ze een kortere werkweek voorstellen. Met uitzondering van dit laatste voorbeeld, gaat het in de programma's veeleer om wisselende prioriteringen en uiteenlopende maatregelen met min of meer hetzelfde oogmerk dan om compleet tegengestelde perspectieven. Ter verdere nuancering van het onderscheid tussen groepen, bepleiten partijen uit elk van de drie denkrichtingen dat mensen na hun AOW-leeftijd moeten kunnen blijven werken (CDA, D66, JA21, SP, VVD).

Daarnaast is er wisselend oog voor andere vormen van meedoen. Meerdere partijen willen LLO aantrekkelijker maken en beter laten aansluiten bij andere verplichtingen (CDA, D66, GL-PvdA, NSC), met uiteenlopende voorstellen zoals een beter onderwijsaanbod, een leerbudget of leerrechten. Diverse partijen (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, NSC, VVD) willen vrijwilligerswerk bevorderen door het aantrekkelijker te maken, onder meer met hogere vergoedingen en studiepunten. Bij sport en cultuur is er vooral aandacht voor brede toegang, waarbij het bij sport vooral gaat om het includeren van mensen met een beperking en bij cultuur om meer aanbod buiten de Randstad.

Wanneer partijen zich concreet uitspreken over hoe meer meedoen te bewerkstelligen, gaat het deels om financiële prikkels. De aanname daarbij is dat mensen financieel gedreven zijn. Geld is echter niet de enige overweging van mensen, zeker niet bij persoonlijke zaken zoals de zorg voor kinderen of de balans tussen verplichtingen en vrije tijd. Naarmate geld hierbij een kleinere rol speelt, zullen financiële prikkels minder veranderen aan de keuzes die zij maken.

Daarnaast is er aandacht voor de aantrekkelijkheid en de toegankelijkheid van meedoen. Dit betreft een breed scala aan specifieke maatregelen rond werk, LLO, mantelzorg, vrijwilligerswerk, breedtesport en cultuurparticipatie, die appelleren aan andere dan financiële overwegingen. Het varieert van het wegnemen van fysieke drempels (sport) en regels (vrijwilligerswerk), een beter aanbod (LLO en mantelzorg) of een beter gespreid (cultuur)aanbod, tot maatregelen tegen discriminatie.

Geen enkele partij spreekt zich uit over het sturen op sociale normen, anders dan in algemeenheden in de sfeer van 'iedereen moet de handen uit de mouwen steken'. Op voorkeuren als liever zelf voor jonge kinderen zorgen, de zorg voor hulpbehoevende naasten aan professionals overlaten of in deeltijd werken, stellen de partijen geen maatregelen voor.

### 6.3.2 *Hoe hebben partijen aandacht voor meedoen?*

In de partijprogramma's komen meerdere vormen van meedoen aan de orde. Dat gebeurt los van elkaar, verspreid over verschillende delen van de programma's. Meedoen is er geen apart thema, wat niet verwonderlijk is, want het is bij de overheid geen centraal belegd beleidsdossier. Dit kan echter wel problematisch zijn als er onvoldoende oog is voor de som van de losstaande ambities.

Meedoen komt in de programma's met name ter sprake in de context van thema's als economie en zorg. LLO komt soms aan de orde bij onderwijs, soms bij economie en soms bij verduurzaming. Dit laatste vanuit de gedachte dat de omschakeling naar een duurzame samenleving ook een omschakeling naar andere beroepen betekent.

Hierna passeren eerst de visies van partijen op meer meedoen de revue (§ 6.3.3), daarna die op de combinatie van meerdere vormen van meedoen (§ 6.3.4). Meedoen in sociale verbanden en meedoen aan het politieke proces komen aan de orde in hoofdstuk 8 over samenleven en hoofdstuk 7 over de democratische rechtsstaat.

### 6.3.3 *Meer meedoen*

Partijpolitieke wensen tot meer participatie betreffen met name betaald werk, LLO, mantelzorg, militaire of maatschappelijke diensttijd, vrijwilligerswerk, sport en cultuur. Tussen meer meedoen en het beter combineren van meedoen, ook met de zorg voor kinderen en vrije tijd (zie § 6.3.4), zit onvermijdelijk een zekere overlap. Plannen om mensen te ondersteunen tot meer meedoen bestaan namelijk deels uit plannen om ze beter in staat te stellen om meerdere participatievormen te combineren. De focus gaat eerst uit naar de door politieke partijen breed gedragen wens tot meer meedoen.

#### Betaald werk

Bij meer meedoen aan betaald werk gaat de aandacht uit naar zowel meer arbeidsparticipatie door mensen die nu niet betaald werken als naar meer uren werken door mensen die nu een deeltijdbaan hebben. In de verkiezingsprogramma's van JA21 en de VVD staat meer meedoen vooral in het teken van meer betaald werken. Bijna alle andere partijen hebben ook plannen om betaald werk te stimuleren. Alleen PvdD en SP laten een ander geluid horen. De SP zoekt de oplossing voor de arbeidsmarktkrapte in een slimmere economie met een hogere arbeidsproductiviteit ('niet in méér uren of méér mensen, maar in slimmer werken'). PvdD en SP staan allebei een 32-urige werkweek voor. Daarnaast willen de PVV en de SP de AOW-leeftijd verlagen van 67 tot 65 jaar.

Om de arbeidsparticipatie te stimuleren willen de meeste partijen investeren in om- en bijscholing (zie onderdeel hierna over LLO). Verder lopen de denkrichtingen uiteen. Een deel van de plannen is gericht op de motivatie om meer betaald te werken. Sommige partijen stellen financiële prikkels voor (D66, JA21, PVV, VVD), zoals een belastingvoordeel voor wie minstens vier dagen per week werkt (D66), een meerwerk- of meerurenbonus voor deeltijders die meer gaan werken (PVV, VVD), een werkbonus voor tweeverdieners (VVD) of een kortere WW-uitkering (D66). Andere voorstellen zijn gericht op het aantrekkelijker maken van werken, door betere arbeidsvoorwaarden (D66, GL-PvdA) en door vast werk als norm (SP). Een derde insteek is het vergroten van de mogelijkheden om (meer) betaald te werken, zoals het vergemakkelijken van doorwerken na de AOW-leeftijd (CDA, D66, JA21, SP, VVD). Ook gaat het om het verbeteren van de kansen voor mensen met bepaalde achtergronden of een afstand tot de arbeidsmarkt (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, SP, VVD), soms met expliciete aandacht voor inclusie of discriminatie (D66 en PvdD). Soms zien partijen de sleutel om mensen meer betaald te

laten werken in betere combinaties van werk met zorgtaken, via een beter verlofstelsel met oog op zorgtaken (zie het onderdeel hierna over mantelzorg en § 6.3.4). Tot slot zijn er voorstellen met een dwingender karakter, zoals sterkere prikkels om een betaalde baan te zoeken voor iedereen die kan werken (JA21, VVD).

### Leven lang ontwikkelen (LLO)

Meerdere partijen (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, VVD, SP) maken zich er, om uiteenlopende redenen, sterk voor dat mensen blijven leren. CDA en NSC anticiperen hiermee op het verlies van banen door technologische ontwikkelingen, D66 en PvdA/GL zetten LLO in voor de vergroening en modernisering van de economie en voor de omscholing van krimp- naar tekortsectoren. De VVD en SP benaderen LLO meer vanuit het individuele belang: de VVD ziet het in functie van persoonlijke ontwikkeling en langer door kunnen werken, de SP pleit voor de voortdurende kennisontwikkeling van werknemers om bij de tijd te blijven.

Er zijn verschillende voorstellen om LLO voor mensen met betaald werk gemakkelijker en aantrekkelijker te maken. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar het vergroten van rechten en financiële mogelijkheden. CDA en GL-PvdA stellen leerrechten voor werkenden (zie ook § 6.3.4) en werkzoekenden voor. D66, GL-PvdA en NSC pleiten voor een persoonlijk leer- of ontwikkelbudget en voor begeleiding om mensen gelijke ontwikkelkansen te geven en naar tekortsectoren te leiden. Het CDA doet een moreel appel op werkgevers om gericht trainingsbudgetten in te zetten. Er is ook aandacht voor het leer- en ontwikkelaanbod, met pleidooien voor een flexibel en vraaggericht aanbod (CDA) en voor een ruime keus aan om- en bijscholingsprogramma's binnen beroepsopleidingen (BBB). De VVD pleit ervoor dat publiek bekostigde instellingen hun onderwijsaanbod verplicht beschikbaar stellen aan volwassenen en werkenden.

### Mantelzorg

Alle partijen noemen het belang van mantelzorg. Er is een waaier aan voornemens om mantelzorg beter te ondersteunen, zoals betere informatie aanbieden over de bestaande regels (D66, NSC), gemeentelijke mantelzorgpunten opzetten (SP) en vervangende mantelzorg en respijtzorg om mantelzorgers rust te geven (D66, CDA). Ook gaat het om financiële ondersteuning of belastingkorting (GL-PvdA, PvdD, PVV, SP), vergunningsvrij bouwen van mantelzorgwoningen op eigen erf (CDA, VVD) en een landelijk plan voor de bouw van mantelzorgwoningen (CDA). Meerdere partijen stellen maatregelen voor om mantelzorg en betaald werk beter te kunnen combineren (zie § 6.3.4).

### Militaire en maatschappelijke diensttijd

Meer dan bij vorige verkiezingen krijgen de oorlogsdreiging en de noodzaak het militaire apparaat te versterken aandacht in de partijprogramma's. Deels gaat dat over de inzet van menskracht en dus over meedoen. Over hoe de militaire capaciteit op te voeren verschillen de partijen van mening. Geen enkele partij is voor de herinvoering van de dienstplicht oude stijl. Wel opteren meerdere voor een dienstplicht volgens Scandinavisch model (CDA, D66, JA21, NSC, VVD), door na een enquête een deel van de jongeren op te roepen. Sommige partijen koppelen dat aan een maatschappelijke diensttijd voor wie niet in het leger dient (CDA, D66). Enkele andere partijen zijn tegen de invoering van de dienstplicht (BBB, GL-PvdA, PvdD, SP, PVV). Veel partijen bepleiten een grotere rol voor reservisten (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PVV, VVD).

### Vrijwilligerswerk

Vrijwel unaniem (m.u.v. JA21 en PVV) spreken de partijen hun waardering uit voor vrijwilligerswerk. Sporadisch zetten ze in op meer vrijwilligers: van jongeren (NSC), bij de brandweer (BBB, CDA, VVD), de politie (D66, GL-PvdA, VVD) en door vrijwilligerskorpsen op te richten (VVD). De SP komt met de kritische noot waakzaam blijven dat vrijwilligerswerk ook daadwerkelijk vrijwillig is. Sommige partijen willen vrijwilligerswerk faciliteren en ondersteunen, door regels te versimpelen (CDA, D66) en lokale verenigingen en vrijwilligerswerk te financieren (BBB). Andere voorstellen zijn bedoeld om een vrijwillige baan aantrekkelijker te maken, zoals betere vergoedingen voor brandweervrijwilligers (GL-PvdA) en studiepunten voor wie zich vrijwillig inzet (PvdD).

### Vrije tijd: natuur, sport en cultuur

Alleen de PvdD en de SP benoemen expliciet het belang van voldoende vrije tijd. Het gaat in de programma's wel vaker over specifieke vormen van vrijetijdsbesteding. Toegang tot de natuur passeert soms zijdelings de revue (BBB, GL-PvdA, SP, VVD). Aanzienlijk meer aandacht gaat echter uit naar sport en cultuur. Het bevorderen van de sportdeelname staat dan in functie van de gezondheid (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, SP, VVD), persoonlijke ontwikkeling (GL-PvdA) en sociale cohesie (CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, SP, VVD). Veel partijen willen drempels voor deelname aan breedtesport wegnemen (CDA, D66, JA21, NSC, PvdD, SP, VVD). Cultuur daarnaast staat bij sommige partijen in het teken van trots zijn op de Nederlandse geschiedenis en/of tradities (BBB, PVV), waar andere juist een kritische blik daarop voorstaan (GL-PvdA, PvdD) of oog hebben voor zowel de positieve als negatieve kanten ervan (CDA, JA21). Cultuurbeoefening en -bezoek moet volgens menig partij toegankelijk zijn voor iedereen (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, PvdD, SP), waarbij veel aandacht is voor de spreiding van het aanbod buiten de Randstad (BBB, CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, VVD). Enkele partijen spreken zich uit over de btw op cultuur (hoger: PVV; lager: D66, PvdD, SP). Drie partijen willen meer investeren in cultuur (D66, PvdD, SP).

## *6.3.4 Het kunnen combineren van meerdere vormen van meedoen*

Wie meerdere vormen van meedoen combineert, kan combinatiedruk ervaren. Soms is alleen al in de betaalde werkkring sprake van grote werkdruk (RIVM 2025). Daarnaast ervaren mensen in de hedendaagse samenleving in algemene zin druk (RVS 2025b). Combinatiedruk en werkdruk hebben een negatieve impact op het welbevinden van mensen en kunnen ten koste gaan van hun bijdrage aan de samenleving. De druk van meedoen komt in de verkiezingsprogramma's slechts sporadisch ter sprake, en dan veelal specifiek met betrekking tot de overbelasting in het onderwijs, de zorg en bij de politie.

In algemenere zin legt de PvdD de nadruk op de individuele kwaliteit van leven met een pleidooi voor een beweging weg van werkdruk en het gevoel van 'aan' te staan, naar rust, ruimte en zorg voor elkaar. Het CDA benadrukt de collectieve kwaliteit van de samenleving en acht 'het combineren van werk met andere verantwoordelijkheden essentieel voor een goed functionerende samenleving'. Soms wordt de zorg om de kwaliteit van leven en van de samenleving wel aangestipt, maar slechts weinig of niet in maatregelen uitgewerkt. De VVD spreekt waarderend over vrijwilligers en mantelzorgers en stelt dat het nu aan de politiek en overheid is om scherpe keuzes te maken en politieke wil te tonen, zodat de overheid deze mensen helpt, en niet in de weg zit. Om welke keuzes het gaat en wat die partij precies kiest blijft echter ongewis. De BBB stelt expliciet dat 'álle vormen van arbeid – zoals mantelzorg, vrijwilligerswerk en opvoeding – maatschappelijk erkend en gewaardeerd moeten worden', maar geeft daar evenmin nadere invulling aan.

Voor zover partijen het in hun programma's over combinatiedruk hebben, richten ze zich vooral op de combineerbaarheid van werk met andere vormen van meedoen, waaronder mantelzorg, militaire dienst, LLO, vrijwilligerswerk en de zorg voor kinderen. Niet alle partijen hebben daar evenveel aandacht voor, en niet al deze combinaties krijgen evenveel aandacht.

De focus ligt vooral op de combinatie van betaald werk en zorg, via de verruiming van verlofregelingen, zoals meer (mantel)zorgverlof (CDA, GL-PvdA, NSC, SP) en ouderschapsverlof (CDA, D66, GL-PvdA, PvdD, SP). Andere voorstellen zijn het recht op onbereikbaarheid buiten werktijden (NSC, PvdD) en een kortere werkweek (PvdD, SP). De combinatie van LLO en betaald werk willen CDA en GL-PvdA vergemakkelijken met leerrechten. Voor reservisten bepleiten DCA, D66, NSC en VVD een goede afstemming met betaald werk en werkgevers. De PvdD wil meer ruimte voor vrijwilligerswerk door de betaalde werkweek te verkorten. Veel partijen hebben aandacht voor de zorg voor kinderen. D66, GL-PvdA, SP en vooral het CDA benoemen de zorg voor kinderen, met pleidooien voor meer en eenvoudigere financiële steun voor gezinnen en ruimere verlofregelingen voor ouders. De VVD wil betaald werkende ouders met betaalbare kinderopvang ondersteunen; de SP wil kinderopvang juist breder toegankelijk maken. Andere partijen zien kinderopvang primair als instrument om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren en niet als een manier om betaald werk aan te moedigen door dat beter combineerbaar te maken met de zorg voor jonge kinderen.

# 7 Democratische rechtsstaat

*Lonneke van Noije en Josje den Ridder*

## 7.1 Wat is er aan de hand?

Onze democratie geeft burgers invloed op hoe en door wie ze worden bestuurd; onze liberale rechtsstaat beschermt hen tegen machtsmisbruik door de overheid. Deze systemen samen vormen de democratische rechtsstaat. De democratische rechtsstaat is van fundamenteel belang voor mensen doordat deze waarborgt dat iedereen zijn leven in vrijheid en gelijkheid kan leven. Er zijn de laatste jaren echter grote zorgen over de erosie ervan. Volgens het V-Dem Instituut (2025) is er in Nederland sprake van een uitholling en is deze voornamelijk te wijten aan de beperking van burgerlijke vrijheden, zoals het demonstratierecht, en aan de verminderde bescherming van minderheden. Ook de mogelijkheden van de onafhankelijke journalistiek en de rechtspraak om hun werk goed te doen, staan onder druk (zie ook De Waal 2025).

De Nederlandse grondwet kent weliswaar verschillende mechanismen die de rechtsstaat beschermen, maar deze bieden geen garanties (bv. Manenschijn et al. 2024). Onze democratische rechtsstaat is voor zijn bescherming dan ook sterk afhankelijk van de intrinsieke waarde die de gehele samenleving eraan toekent, zowel binnen als buiten de overheid. Er moet naar geleefd worden. Als papieren werkelijkheid is de rechtsstaat geen lang leven beschoren, want de grondwet valt aan te passen. De democratische rechtsstaat valt of staat dan ook met een doorleefde rechtsstatelijke cultuur.

Uit onderzoek weten we dat Nederland wat betreft dit onderwerp voor een uitdaging staat. De rechtsstatelijke cultuur is binnen de overheid onderontwikkeld (Staatscommissie rechtsstaat 2024), maar wordt ook door burgers niet altijd diep doorleefd (Van Noije en Den Ridder 2024, zie ook Wuttke 2022). Nederlanders zijn in het algemeen voorstander van de democratische rechtsstaat (Van Noije en Den Ridder 2024). Maar zodra ze keuzes krijgen voorgelegd die concreter en minder vrijblijvend zijn, blijkt dat een deel van de bevolking fundamentele principes als gelijke rechten en het principe van tegenmacht ondergeschikt maakt aan persoonlijke belangen, meer of minder sympathie voor groepen en de wil van de meerderheid.

Kortom, de democratie en de rechtsstaat staan onder druk. Nederland heeft jarenlang geleund op een cultuur van vanzelfsprekendheid, die niet zo principieel is ingegeven als wellicht werd gedacht (vgl. Inglehart 2003). Dat is een risico, want als de steun voor de democratische rechtsstaat te veel afhangt van persoonlijke overwegingen, verkruimelt die steun gemakkelijk als de geleverde resultaten niet naar wens zijn. Daarmee staat ook de legitimiteit van de overheid op het spel en neemt de reële kans toe dat het electoraat machthebbers in het zadel helpt die uit zijn op ondermijning van de liberale rechtsstaat (Honingh en Van Ham 2024; Levitsky en Ziblatt 2018).

## 7.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

Voor de bescherming van de democratie en de rechtsstaat zijn vele mogelijkheden. Wij stellen twee oplossingsrichtingen centraal waarvan we uit onderzoek weten dat ze zowel randvoorwaardelijk zijn als verbetering behoeven. Voor de versterking van de democratie is het nodig dat partijen bijdragen aan een betere politieke representatie van de bevolking. Voor de bescherming van de rechtsstaat is het nodig dat partijen bijdragen aan een sterker rechtsstatelijk bewustzijn onder de bevolking.

Beide oplossingsrichtingen grijpen op elkaar in: betere politieke vertegenwoordiging van de bevolking helpt voorkomen dat de democratie wordt misbruikt om kiezers hun rechtsstatelijke bescherming, vaak onbedoeld, te laten opgeven. Een beter rechtsstatelijk bewustzijn helpt mensen begrijpen wat ze daarmee opgeven en stelt hen in staat weloverwogen keuzes te maken, zowel politiek als in hun eigen handelen (Van Noije en Den Ridder 2025).

### 7.2.1 *Betere politieke vertegenwoordiging van burgers*

De onvrede over het functioneren van de overheid en haar beperkte daadkracht in het oplossen van problemen, is voor een deel te verklaren doordat beleid onvoldoende aansluit bij de behoeften en belangen van mensen. Sommige groepen worden al helemaal aan begin van de beleidsketen, bij de politieke besluitvorming, slechter gezien en gehoord dan andere groepen. Ons systeem van evenredige vertegenwoordiging blijkt in de praktijk dus beperkingen te hebben (Bovens en Wille 2025; Schakel en Van der Pas 2020; Staatscommissie parlementair stelsel 2018). Er zijn verschillende manieren voor politieke partijen om dit kerncriterium van de democratie te verbeteren. We stippen er hier twee aan.

#### Representatieve democratie aanpassen zodat mensen beter vertegenwoordigd zijn

Het versterken van de representatieve democratie kan helpen om groepen die nu ondervertegenwoordigd zijn, beter te vertegenwoordigen en zich meer gerepresenteerd te voelen. Veelgehoorde voorstellen om de representatieve democratie te verbeteren gaan onder meer over aanpassingen van het kiesstelsel (zie o.a. Staatscommissie parlementair stelsel 2018), meer geld voor ondersteuning van volksvertegenwoordigers of uitbreiding van het aantal zetels in het parlement, zodat Kamerleden meer tijd hebben voor hun vertegenwoordigende rol. Het idee achter dit soort aanpassingen is dat organen zoals de Tweede Kamer of de gemeenteraad beter in staat zijn de wensen en behoeften van kiezers in te brengen in het beleidsproces.

#### Burgers meer directe zeggenschap geven door het aanvullen of vervangen van representatie

Burgers vinden dat het beleid onvoldoende aansluit bij hun wensen of te ver afstaat van de praktijk. Om dit te verbeteren kan de representatieve democratie aangevuld worden met andere vormen van zeggenschap. Voorbeelden zijn referenda en burgerfora, waarbij (een selectie van) burgers stemmen of praten over de oplossingen van maatschappelijke vraagstukken. Het idee hierachter is dat de Nederlandse vertegenwoordigende democratie blinde vlekken heeft en dat die kunnen worden gevuld door burgers vaker dan eens in de vier jaar de mogelijkheid te geven om mee te praten of mee te beslissen (zie o.a. Staatscommissie parlementair stelsel 2018). Dit helpt bovendien om de relatie tussen burgers en politiek te versterken.

Bij het vergroten van directe zeggenschap zijn er zeker drie aandachtspunten. Ten eerste is het belangrijk om steeds te kijken naar wat het doel is van de directe zeggenschap en welk instrument daarbij het best aansluit. Er zijn verschillende typen referenda met elk hun voor- en nadelen (Wagenaar 2021) en datzelfde geldt voor burgerfora. Het is daarbij niet zo dat het ene instrument per definitie beter is dan het andere: dit hangt van verschillende factoren af. Ten tweede laat onderzoek zien dat een goede inbedding in het representatieve proces van de gemeenteraad of Tweede Kamer belangrijk is. Daarnaast is het belangrijk dat de groep die meedoet een afspiegeling is van de bevolking en dat tijdens het participatieproces alle deelnemers aan bod komen. Als dat niet het geval is, bestaat

de kans dat nieuwe vormen van burgerinspraak de besluitvorming juist minder representatief maken, in plaats van dat deze beter aansluit op de wensen en verlangens van mensen.

### 7.2.2 *Versterking rechtsstaat en rechtsstatelijk bewustzijn van burgers*

De liberale rechtsstaat is er om de vrijheid van burgers te beschermen door de macht van de overheid door middel van het recht in te perken. Om dit te waarborgen gelden vier basisprincipes: 1) de macht van de overheid is gebonden aan de geschreven wet (legaliteit), 2) de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht zijn bij verschillende instituties belegd (scheiding der machten), 3) burgers bezitten klassieke grondrechten, en 4) burgers kunnen een beroep doen op onafhankelijke rechtspraak. Sinds het falen van rechtsstatelijke instituties in onder andere het toeslagenschandaal en de daaropvolgende aanbevelingen van de Staatscommissie rechtsstaat, is er ruimschoots aandacht voor de noodzaak om de rechtsstatelijke cultuur en het respecteren van deze vier basisprincipes binnen de overheid te versterken. Weinig aandacht is er nog voor de noodzaak om ook de rechtsstatelijke cultuur onder de bevolking te versterken. Dat is minstens zo belangrijk: kiezers kunnen onrechtsstatelijke krachten via democratische verkiezingen immers aan de macht helpen.

Voor een sterkere rechtsstatelijke cultuur onder de bevolking is het nodig dat mensen begrijpen waartoe de liberale rechtsstaat en zijn principes en instituties dienen, en waarom dat belangrijk is. Burgerschapsonderwijs, al verplicht in het basis- en voortgezet onderwijs, is daarvoor een bouwsteen, maar het is niet genoeg. De waarde van de rechtsstaat moet in veel meer domeinen van de samenleving in woord en daad worden uitgedragen, meer continu en toegankelijker dan nu het geval is. Politici hebben daarin een toonaangevende rol. Zij benadrukken soms wel het belang van de rechtsstaat, maar leggen meestal niet uit waarom deze van belang is. Het argument dat iets nu eenmaal in de grondwet staat, zal mensen niet informeren of overtuigen van het nut en de noodzaak ervan.

In de analyse van de partijprogramma's bekijken we daarom hoe partijen over de liberale rechtsstaat en zijn basisprincipes spreken. Hebben ze er aandacht voor? Zo ja, wat betekent de rechtsstaat volgens hen en waarom en waartegen moet deze worden beschermd? Ten slotte bekijken we in hoeverre het aannemelijk is dat hun verkiezingsprogramma's burgers meer inzicht geven in het nut en de noodzaak van de liberale rechtsstaat en zijn principes.[3]

## 7.3 De democratische rechtsstaat in de verkiezingsprogramma's

### 7.3.1 *Belangrijkste conclusies*

De meeste politieke partijen doen voorstellen om de feitelijke of ervaren representatie te verbeteren. Ze hebben het onder meer over het aanpassen van het kiesstelsel, het uitbreiden van het kiesrecht of volksvertegenwoordigers meer mogelijkheden geven om hun rol goed uit te oefenen. Veel partijen spreken zich uit voor het correctief bindend referendum en willen de invloed van burgers op het proces van beleidsvorming vergroten. Niet alle partijen doen concreet uitgewerkte voorstellen om dit laatste te bereiken.

[3] In de partijprogramma's worden ook beleidsvoornemens gepresenteerd ten aanzien van afzonderlijke klassieke grondrechten. De meeste partijen hebben bijvoorbeeld wel plannen ten gunste of ten nadele van het verbod op discriminatie (art. 1), het demonstratierecht (art. 9), het recht op privacy (art. 10) of het recht op rechtsbijstand (art. 18). Met dergelijke maatregelen sleutelen ook de partijen die niet vanuit het perspectief van de liberale rechtsstaat naar de democratische rechtsstaat kijken, in de praktijk toch ook aan de liberale rechtsstaat. In het algemeen sluiten de standpunten over concrete grondrechten inhoudelijk aan op het gekozen perspectief op de rechtsstaat en bieden ze daarvoor extra ondersteuning. Voor een weergave van deze uiteenlopende maatregelen ten aanzien van de verschillende grondrechten is in deze publicatie geen ruimte.

Veel politieke partijen tonen zich in hun verkiezingsprogramma bezorgd over de Nederlandse rechtsstaat. Zij verschillen echter in wat zij daaronder verstaan en welke bedreigingen zij zien. Sommige partijen richten zich op de liberale rechtsstaat, wijzen op zijn interne kwetsbaarheden en stellen maatregelen ter versterking voor, maar ze maken niet altijd inzichtelijk wat er precies op het spel staat. Andere partijen stellen niet de liberale rechtsstaat, maar de rechtsorde centraal en wijzen op bedreigingen voor de veiligheid en vrijheid van burgers door de islam, buitenlandse mogendheden of criminele organisaties. De bescherming van burgers tegen de overheid noch het rechtsstatelijk bewustzijn van burgers wordt hierdoor versterkt. Ook blijkt hieruit dat partijen er niet zomaar van uit kunnen gaan dat zij het onderling over hetzelfde hebben, als zij aan de coalitietafel plannen voor de rechtsstaat maken.

### *7.3.2 Aandacht voor de vertegenwoordiging van burgers in de programma's*

Bij de meeste partijen is het verbeteren van de (ervaren) vertegenwoordiging geen prominent onderwerp in het verkiezingsprogramma; het vormt maar een klein onderdeel van de passages over democratie en bestuur. Uitzondering is de PVV waarbij het gebrek aan ervaren responsiviteit één van de thema's is in het voorwoord van het programma. Wel zien we dat de meeste partijen de invloed van burgers op het beleidsproces willen vergroten: vooraf door hen mee te laten doen voordat besluiten worden genomen, of achteraf met een correctief bindend referendum. D66 en PvdD besteden meer aandacht dan de andere partijen aan verbeteringen van en aanvullingen op de democratie. Zij verwijzen in hun argumentatie daarbij expliciet naar representativiteit en inclusiviteit.

#### Verbeteringen aan de representatieve democratie

De meeste partijen willen geen veranderingen van het huidige kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. Twee van hen willen het kiesstelsel aanpassen om de band tussen kiezers en gekozenen te versterken. D66 wil dat doen door kiezers meer invloed te geven op de kandidaten die namens partijen worden gekozen (door het afschaffen van de voorkeursdrempel). NSC wil een regionaal kiesstelsel invoeren om de stem van mensen uit alle delen van het land beter te horen. Om versplintering tegen te gaan bepleit de VVD een kiesdrempel van 2%. Het CDA wil onderzoeken of een kiesdrempel kan bijdragen aan een weerbare democratie.

Een aantal partijen wil het kiesrecht uitbreiden en zo meer burgers invloed geven op de samenstelling van het parlement. Vier partijen willen de stemgerechtigde leeftijd verlagen van 18 naar 16 jaar (D66, GL-PvdA, PvdD, SP). GL-PvdA wil daarnaast stemrecht verlenen aan inwoners van de overzeese gebiedsdelen. D66 beoogt inwoners uit de EU die langer dan vijf jaar in Nederland wonen kiesrecht te geven voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer (deze groep heeft al lokaal kiesrecht). Een aantal partijen wil stemmen uit het buitenland gemakkelijker maken (GL-PvdA, D66, PvdD, VVD). GL-PvdA vraagt aandacht voor opkomstbevordering.

In de partijprogramma's wordt een aantal voorstellen gedaan om het functioneren van vertegenwoordigende organen, zoals de Tweede Kamer, te verbeteren. Verschillende partijen willen meer geld uittrekken voor de ondersteuning van Kamerleden (CDA, GL-PvdA, NSC, VVD). Het argument hiervoor is vaak dat dit de kwaliteit van hun controlerende en wetgevende taken versterkt. Maar als dit ze meer tijd geeft, zou het ook hun vertegenwoordigende rol kunnen versterken – als Kamerleden er tenminste bewust voor kiezen hun werkuren daarvoor te gebruiken (D66 noemt dit bv. expliciet). D66 stelt ook een andere manier voor om Kamerleden meer tijd te geven voor hun werk: het uitbreiden van het aantal zetels in de Tweede Kamer naar minimaal 260. D66 en PvdD willen

daarnaast zorgen voor meer diversiteit onder volksvertegenwoordigers en bestuurders door onder meer verlofregelingen aan te passen.

BBB spreekt over representatie in termen van herkenbaarheid: de partij vindt dat mensen zich onvoldoende kunnen herkennen in politici in Den Haag. De BBB wil daarom vooral de herkenbaarheid van en aansluiting bij de regio vergroten, bijvoorbeeld door de Kamer vaker op locatie te laten vergaderen. Ook D66 schrijft dat in het verkiezingsprogramma, om de politiek zo letterlijk dichter bij mensen te brengen.

Een aantal partijen is bezorgd over de (onevenredig grote) invloed van geld in de politiek en doet voorstellen om die invloed in te perken of transparanter te maken. Zij willen bijvoorbeeld dat giften aan politieke partijen (gedeeltelijk) openbaar worden gemaakt (CDA, GL-PvdA), of zijn voorstander van een openbaar lobbyregister waarin partijen en volksvertegenwoordigers moeten aangeven met wie zij praten (GL-PvdA, NSC, PvdD, SP).

Veel van de voorstellen kunnen bijdragen aan het verbeteren van de ervaren of feitelijke representatie en daarmee de relatie tussen burgers en overheid versterken. Er zijn wel twee aandachtspunten. Het eerste is dat sommige voorstellen de vertegenwoordiging van bepaalde kenmerken of belangen – zoals die van de regio in het NSC-voorstel voor aanpassing van het kiesstelsel – mogelijk verbeteren, maar andere vormen van ondervertegenwoordiging – zoals die van mensen met een migratieachtergrond, jongeren of mensen met een mbo-opleiding – niet altijd oplossen (Otjes 2025). Mede daarom is het van belang om te kijken naar het hele stelsel van de representatieve democratie, zoals de omvang van de Tweede Kamer of de rekrutering door politieke partijen (Van der Kolk 2025). Een tweede punt van aandacht is het instellen van een kiesdrempel. Die drempel wordt voorgesteld om versplintering tegen te gaan en wordt ook door veel burgers gezien als een manier om het in hun ogen grote aantal partijen te verminderen (Kunst et al. 2025b). Het draagt echter niet bij aan een evenredigere afspiegeling van belangen in het parlement, omdat het voor kleine (of nieuwe) partijen lastiger wordt om zetels te bemachtigen. Daarmee bestaat de kans dat sommige geluiden niet of minder goed vertegenwoordigd worden en dat het vertrouwen in de politiek daalt (Van der Meer 2017).

### Aanvullen van de representatieve democratie: directe inspraak van burgers

De meeste partijen vinden dat burgers meer invloed moeten krijgen op het beleidsvormingsproces. Veel van hen willen kiezers door middel van referenda meer directe invloed geven op het landelijke, provinciale of lokale beleid. Sommige partijen spreken zich uit als voorstander van referenda in het algemeen (PVV, JA21) of ze steunen verscheidene referendavormen (PvdD). Andere partijen geven aan voorstander te zijn van het correctief bindend referendum (GL-PvdA, D66, NSC, SP). CDA en BBB spreken zich niet expliciet uit voor of tegen een referendum. De VVD geeft aan tegenstander te zijn. Een klein aantal partijen wil kiezers direct invloed geven op het bestuur door middel van een gekozen burgemeester (PVV, D66, JA21) of een gekozen minister-president (D66).

Waar het referendum een manier is om bij meerderheid beslissingen te nemen via stemmen, zijn er ook inspraakmogelijkheden waarin meepraten of met elkaar praten centraal staat. D66 en PvdD willen mensen inspraak geven in burgerberaden, waarbij een ingelote groep mensen samenkomt om over een thema te praten en te adviseren. De PVV spreekt zich expliciet uit tegen burgerberaden. Andere concrete voorstellen om burgers meer zeggenschap te geven, zijn het uitbreiden van de mogelijkheden

voor een burgerinitiatief (D66, PvdD), van online inspraak (D66, PvdD) of van combinaties van burgerberaden en stemmingen (PvdD).

Hoewel de meeste partijen zeggen dat zij de invloed van burgers op beleid willen vergroten, presenteren ze hier niet allemaal ook plannen voor (BBB, VVD) of ze werken hun voorstellen nog niet concreet uit (D66 en PvdD vormen hierop een uitzondering). Het is van belang om bij de verdere uitwerking van deze plannen te kijken naar welke vorm van inspraak in welke context passend is, hoe dat aansluit op de representatieve democratie en hoe representatief en inclusief het proces van participatie is. Uit onderzoek weten we dat referenda en burgerfora het vertrouwen en de ervaren responsiviteit van burgers kunnen verminderen als deze inspraakvormen niet goed opgezet of uitgevoerd worden (De Koning et al. 2023).

### *7.3.3 Aandacht voor de rechtsstaat en bijdrage aan het rechtsstatelijk bewustzijn*

De rechtsstaat wordt door alle partijen benoemd, zowel letterlijk als impliciet. De mate waarin verschilt echter. Voor de meeste partijen (CDA, D66, GroenLinks/PvdA, NSC, PvdD, SP, VVD) is de rechtsstaat een terugkerend thema door het hele programma heen, waarmee de urgentie van uiteenlopende maatregelen en hervormingen kracht bijgezet wordt. In de programma's van BBB, JA21 en PVV krijgt dit onderwerp de minste nadruk – al is het wel een vanzelfsprekendheid op de achtergrond, als belichaming van de Nederlandse normen en waarden, wetten en regels die het beschermen waard zijn.

#### Bedreigingen voor de rechtsstaat

'De essentie van de rechtsstaat is dat deze burgers beschermt tegen machtsmisbruik door de overheid', zo stelt de Staatscommissie rechtsstaat (2024: I). Volgens deze breed gedragen kerntaak verzwakt de liberale rechtsstaat als de instituties die de macht van de overheid nu in toom houden en de rechten van burgers beschermen hiertoe de mogelijkheden wordt ontnomen. Dergelijke uitholling vindt primair plaats van binnenuit, door autocratische of corrupte krachten in politiek en bestuur. Ook alternatieve dreigingen, zoals buitenlandse of criminele ondermijning, krijgen pas voet aan de grond als interne krachten dit mogelijk maken (bv. vanwege corruptie, politiek gewin of onvermogen). Niet alle partijen hebben aandacht voor de liberale rechtsstaat en zijn interne bedreiging. Er zijn een paar centrale perspectieven op de rechtsstaat te onderscheiden waaronder partijen gegroepeerd kunnen worden.

##### *Bedreiging van de rechtsstaat door politieke ondermijning van instituties*

De versterking van de liberale rechtsstaat om beter bestand te zijn tegen (potentiële) ondermijnende krachten binnen politiek en bestuur, komt prominent aan bod in de programma's van CDA, D66, GroenLinks-PvdA, NSC en PvdD. Maatregelen die deze partijen, in wisselende combinaties, hiervoor voorstellen, zijn onder meer de invoering van constitutionele toetsing om de grondrechten van burgers te kunnen waarborgen (ook SP), aanpassing van benoemingsprocedures binnen de rechterlijke macht om deze op meer afstand van de politiek te plaatsen, en meer bescherming voor klokkenluiders (ook SP en VVD) en journalisten (ook BBB en SP) om misstanden binnen de overheid boven water te krijgen. Dit zijn voorbeelden van maatregelen die raken aan de basisprincipes van de liberale rechtsstaat, respectievelijk klassieke grondrechten, onafhankelijke rechtspraak, scheiding der machten en legaliteit.

Dit perspectief van interne ondermijning van de liberale rechtsstaat is niet of nauwelijks aanwezig bij BBB, JA21, PVV, SP en VVD. Als deze partijen soortgelijke maatregelen voorstellen, is dat om andersoortige bedreigingen het hoofd te bieden, zoals we hierna bespreken.

*Bedreiging van de rechtsstaat door intolerante normen en waarden van de islam*

In een tweede perspectief moet de rechtsstaat in de eerste plaats worden beschermd tegen waarden die strijdig zijn met de Nederlandse waarden, in het bijzonder of uitsluitend behorend bij de islam. Niet de liberale rechtsstaat staat hierbij centraal, maar de rechtsorde. Hiermee verleggen we de blik van het recht waaraan de overheid zich dient te houden naar het recht waaraan burgers zich dienen te houden, en dat ook strikter gehandhaafd moet worden. De PVV is de meest uitgesproken vertegenwoordiger van dit perspectief. Deze partij noemt de rechtsstaat incidenteel als argument om de sharia te problematiseren. Ook in de programma's van BBB, JA21 en VVD is dit de dominante invalshoek op de rechtsstaat, die als hoeder van onze (seksuele, religieuze, lichamelijke) vrijheid beschermd moet worden tegen onderdrukkend en haatdragend gedachtegoed, waarvan de voorbeelden naar de islam verwijzen.

Dit perspectief geeft in de eerste plaats aanleiding tot de restrictieve migratie- en asielvoorstellen van deze partijen. Daarvoor willen ze het VN-Vluchtelingenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens opzeggen (PVV) of aanpassen (BBB, JA21, VVD). Ook intensivering van rechtshandhaving, van toezicht op (buitenlandse) financiering van organisaties en moskeeën (ook CDA en NSC), van toezicht op burgerschapsonderwijs en weekendscholen, en verplichte voorschoolse educatie voor kinderen van inburgeraars (ook CDA) zijn voorbeelden van maatregelen die hieruit volgen. Het grondrecht op vrijheid van onderwijs (artikel 23) speelt in dit perspectief een belangrijke rol. PVV pleit voor uitsluiting van islamitische scholen van dit recht. JA21 spreekt van modernisering van artikel 23 met het specifieke oog op islamitisch onderwijs. BBB wil een stop op nieuwe islamitische scholen, maar wil artikel 23, indien mogelijk, handhaven. VVD tot slot kiest voor het schrappen van de Wet meer ruimte voor nieuwe scholen om de groei van orthodoxe, met name islamitische, scholen tegen te gaan. Daarnaast zet ook deze partij in op aanpassing van artikel 23, om te voorkomen dat scholen kinderen op discriminatoire gronden kunnen afwijzen, iets dat D66, GL-PvdA, PvdD en SP ook voorstaan.

Zorgen over intolerantie in de samenleving worden ook door andere partijen geuit (CDA, NSC, SP). Zij zien dit echter als algemenere opgave voor het onderwijs en de inburgering, de rechtshandhaving of de bestrijding van discriminatie, niet als directe bedreiging voor de rechtsstaat.

*Bedreiging van de rechtsstaat door buitenlandse inmenging*

Veruit de meeste partijen zien buitenlandse inmenging door autocratische regimes als een bedreiging voor de rechtsstaat waartegen Nederland zich moet wapenen. Hoewel dit perspectief niet voor alle partijen even dominant is (minder voor BBB, PvdD, SP, JA21), is het alleen in het PVV-programma afwezig. De overige partijen staan voor minder afhankelijkheid van autocratische staten, investeringen in defensie (ook PVV, SP niet), en investeringen in cyberveiligheid tegen spionage, sabotage en misinformatie. Sommige bepleiten daarnaast sterkere samenwerking en striktere handhaving van rechtsstatelijkheid binnen de EU (CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD, VVD). Vrijwel dezelfde partijen vinden elkaar waar het gaat om het actief bevorderen van democratische en rechtsstatelijke waarden buiten Europa, opdat autoritaire regimes hun slagkracht verliezen en mensenrechten voor burgers wereldwijd dichterbij komen. Dat is een belangrijk uitgangspunt in het buitenlandbeleid van CDA, D66,

GL-PvdA, NSC, PvdD en SP. VVD en JA21 stellen daarentegen dat voor moralisme geen plaats is in deze tijd van geopolitieke onrust en dat de dominee plaats moet maken voor de koopman; BBB laat zich er niet over uit.

*Bedreiging van de rechtsstaat door georganiseerde criminaliteit*

Zoals ondermijning door autocratische regimes spectrumbreed als bedreiging voor onze rechtsstaat wordt gezien, zo geldt dat ook voor ondermijning door de georganiseerde misdaad. Via vermenging van de boven- en onderwereld kunnen instituties worden misbruikt en het effectief en rechtvaardig functioneren ervan aangetast worden. Hoewel dit voor geen van de partijen het dominante perspectief op de rechtsstaat is, is bescherming van de rechtsstaat tegen deze dreiging voor CDA, GL-PvdA, JA21, NSC en VVD wel een reden om sterk op rechtshandhaving in te zetten. D66, PvdD, BBB en PVV agenderen evengoed de bestrijding van de georganiseerde misdaad, maar niet gekoppeld aan de rechtsstaat. SP kiest voor beleid tegen criminaliteit in het algemeen.

*Bedreiging van de rechtsstaat door overheidsfalen*

Een laatste bedreiging voor de rechtsstaat komt net als de eerste van binnenuit. Niet zozeer van moedwillige politieke ondermijning, maar van een falende overheid die burgers, bewust dan wel onbewust, in de problemen brengt en daar onvoldoende verantwoordelijkheid voor neemt. Dat onrecht wordt door alle partijen benoemd (m.u.v. JA21 en PVV), waarbij het leed van de toeslagenouders en Groningers bij hen op het netvlies staat. De meeste partijen bezien dit probleem vanuit het belang van een effectieve en betrouwbare overheid, en zien het hooguit impliciet als bedreiging voor de rechtsstaat. Voor de SP is het primair een mensenrechtenprobleem in Nederland en daarmee het belangrijkste pijnpunt van en voor de rechtsstaat, veroorzaakt door klassenjustitie en een algemeen gebrek aan bescherming van klassieke en sociale grondrechten voor de gewone burger.

Tabel 7.1 Samenvatting van de perspectieven op de rechtsstaat en de beoogde gevolgen voor burgers

| **bedreiging voor rechtsstaat** | **invulling van rechtsstaat** | **in programma van** | **beoogde gevolgen voor burgers** |
|---|---|---|---|
| politieke ondermijning | liberale rechtsstaat | CDA, D66, GL-PvdA, NSC, PvdD | vrijheid en veiligheid ten opzichte van de staat |
| overheidsfalen | liberale rechtsstaat | SP | vrijheid en veiligheid ten opzichte van de staat |
| intolerante normen en waarden vanuit islam | rechtsorde | BBB, JA21, PVV, VVD | veiligheid en vrijheid ten opzichte van elkaar |
| buitenlandse inmenging | rechtsorde | BBB, CDA, D66, GL-PvdA, JA21, NSC, PvdD, SP, VVD | veiligheid en vrijheid ten opzichte van elkaar |
| criminele ondermijning | rechtsorde | CDA, GL-PvdA, JA21, NSC, VVD | veiligheid en vrijheid ten opzichte van elkaar |

N.B. Als partijen in de tabel niet worden genoemd, wil dit niet zeggen dat ze geen aandacht voor de genoemde bedreiging hebben, bijvoorbeeld voor overheidsfalen of intolerante normen en waarden van nieuwkomers, maar dat ze deze aandacht niet in de context van de rechtsstaat plaatsen.

Bron: SCP

Concluderend zien we zorgen om de liberale rechtsstaat terug in zes van de tien bestudeerde partijprogramma's. CDA, D66, GL-PvdA, NSC en PvdD vrezen vooral de afbraak van onze rechtsstatelijke verworvenheden; de SP is van mening dat de huidige rechtsstaat burgers überhaupt onvoldoende beschermt tegen de overheid. Drie andere perspectieven richten zich primair op de rechtsorde, waarbij de samenleving via wet- en regelgeving, rechtshandhaving en defensie beschermd

moet worden tegen ongewenste beïnvloeding en strafbare feiten door medeburgers, organisaties of buitenlandse mogendheden. De bescherming van de rechtsorde is een ander thema dan de bescherming van de rechtsstaat; het eerste informeert niet over de mate waarin partijen vinden dat burgers (meer) bescherming tegen de eigen staat nodig hebben. Indirect kunnen ook deze rechtsordelijke dreigingen de liberale rechtsstaat wel degelijk ondermijnen, als zij actoren binnen de overheid voor hun karretje weten te spannen. Deze koppeling wordt echter zelden gemaakt. Voor het rechtsstatelijk bewustzijn hebben deze perspectieven dan ook weinig betekenis.

### Dragen de programma's bij aan rechtsstatelijk bewustzijn onder burgers?

Verkiezingsprogramma's zijn voor partijen niet de enige gelegenheid om bij te dragen aan het rechtsstatelijk bewustzijn, maar zijn wel een belangrijk moment om een breder publiek in alle rust mee te nemen in hun visie op de samenleving en de rechtsstaat. Van de partijen die zich zorgen maken over ondermijning of disfunctioneren van de liberale rechtsstaat, staan enkele ook stil bij de functie die de rechtsstaat voor burgers vervult. Dat doen ze weliswaar in eigen woorden, en de een beknopter of uitvoeriger dan de ander (CDA, GL-PvdA, PvdD).

D66, NSC en SP, die ook aandacht hebben voor de liberale rechtsstaat, verwijzen naar de rechtsstaat als reden op zichzelf om bepaalde instituties of rechten te versterken. De rechtsstaat biedt dan een bijna vanzelfsprekende onderbouwing voor plannen, maar wordt zelf niet onderbouwd. Deze partijen benadrukken ook het belang van de basisbeginselen van de liberale rechtsstaat, maar, met uitzondering van enkele individuele grondrechten, niet waartoe deze dienen.[4] Deze voorstellen kunnen een positieve bijdrage leveren aan het versterken van de liberale rechtsstaat, maar zonder nadere toelichting waarschijnlijk niet aan het versterken van het rechtsstatelijk bewustzijn in de samenleving.

Partijprogramma's waarin de liberale rechtsstaat geen onderwerp is, dragen ook niet bij aan het bewustzijn ervan in de samenleving. Het gaat dan om die van BBB, JA21, PVV en VVD. De VVD valt op doordat deze partij wel kort vermeldt waartoe de rechtsstaat dient (‘die je beschermt tegen de willekeur van de staat’: 48), maar dit doet in een context waarin burgers juist tegen crimineel gedrag van andere burgers beschermd moeten worden. Dit informeert weliswaar over de inzet van de VVD, maar werkt verwarrend voor het begrip van de rechtsstaat. Door de PVV wordt de democratische rechtsstaat uitsluitend instrumenteel aangewend om de sharia te problematiseren; de rechtsstaat wordt niet inhoudelijk gewaardeerd noch inzichtelijk gemaakt voor burgers. JA21 en BBB spreken over de rechtsstaat als iets dat verdedigd moet worden, maar maken er weinig woorden aan vuil.

Concluderend zouden partijen met hun programma's meer kunnen bijdragen aan het rechtsstatelijk bewustzijn van Nederlanders dan zij nu doen. Drie partijen richten zich op de essentie van de rechtsstaat én lichten het belang ervan toe; drie andere richten zich wel op de essentie van de rechtsstaat, maar veronderstellen het belang ervan als bekend. Vier partijen richten zich niet op de liberale rechtsstaat, maar op bedreigingen voor de rechtsorde. Deze kunnen de liberale rechtsstaat indirect weliswaar ook raken, maar dat blijft onbesproken. We plaatsen de kanttekening dat

[4] Bijvoorbeeld: ‘Een weerbare rechtsstaat heeft een striktere scheiding van machten nodig. We beperken de mogelijkheden van de politiek om de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie oneigenlijk te beïnvloeden’ (D66). En: ‘Een onafhankelijke rechterlijke macht is essentieel voor een weerbare rechtsstaat. In de Grondwet wordt een extra veiligheidsslot opgenomen: belangrijke wetten over de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht kunnen alleen wijzigen met een 2/3de meerderheid van het parlement.’ (NSC). En: ‘We verbeteren de toegang tot het recht, dit is een fundament van onze rechtsstaat.’ (SP).

verkiezingsprogramma's slechts een enkel communicatiekanaal voor partijen zijn, maar weliswaar wel een waarin ze hun visie in volle omvang kunnen uitdragen. Vanwege de urgentie van de rechtsstaat voor de bescherming van de vrijheden van mensen in Nederland, zouden meer partijen expliciet moeten uitleggen waarom de rechtsstaat niet slechts een abstract stokpaardje van juristen en politici is, maar relevant is in ieders leven. En dat het liefst ook buiten verkiezingstijd.

# 8 Samenleven

*Lotte Vermeij, Lisa Putman, Ralf Maslowski en Djurre Das*

## 8.1 Wat is er aan de hand?

De meeste Nederlanders voelen zich verbonden met hun omgeving en ervaren dat andere mensen in het algemeen te vertrouwen zijn (Willems en Huijnk 2025). In vergelijking met andere landen nemen in Nederland ook veel mensen actief deel aan de samenleving, zowel via betaalde arbeid als met vrijwilligerswerk (Huijnk en Josten 2024). Dit neemt niet weg dat er grote zorgen zijn over de sociale samenhang. Veel burgers ervaren verharding en groeiende tegenstellingen tussen groepen (Kunst et al. 2024; Miltenburg et al. 2025). Een deel heeft te maken met discriminatie en heeft het gevoel minder mee te tellen dan anderen (Dagevos en Vermeulen 2024). Uitsluiting benadeelt en ontmoedigt mensen, bijvoorbeeld in het zoeken van werk, en gaat zo ten koste van hun betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving (Andriessen et al. 2020).

Sociale samenhang is de lijm die mensen verbindt. Waar meer sociale samenhang is, kunnen mensen beter samenwerken, en dat komt veel zaken ten goede (Vermeij et al. 2024). Terwijl de wereld snel verandert, veranderen echter ook de sociale structuren die mensen met elkaar verbinden. Dit zet het samenleven onder druk. Zo is de bevolking diverser dan voorheen, onder andere door migratie (WRR 2020). Verschillen tussen mensen zijn de kern van een vrije en democratische samenleving, maar een aanzienlijk deel van de Nederlanders ervaart dat deze het samenleven moeilijker maken (Kunst et al. 2025b). Ook digitalisering brengt grote veranderingen teweeg. Sociale media maken veel ontmoetingen mogelijk en kunnen zo positief bijdragen aan het samenleven. Ze creëren echter ook bubbels die de tegenstellingen tussen groepen kunnen uitvergroten (De Bakker et al. 2025). Veel mensen houden sociale media verantwoordelijk voor polarisatie en maken zich zorgen over online omgangsvormen, haatzaaiing en belediging, en hoe die offline omgangsvormen beïnvloeden (Miltenburg et al. 2022; Den Ridder et al. 2023).

Ondertussen is sociale samenhang juist nu van groot belang. De vergrijzing brengt met zich mee dat zorg en ondersteuning steeds vaker uit de eigen omgeving moet komen, en dit vraagt iets van de gemeenschap. Daarbij is sociale samenhang een basisbestanddeel van de democratische rechtsstaat en de maatschappelijke weerbaarheid die nodig is bij rampen en crises.

## 8.2 Waar moet beleid rekening mee houden?

Sociale samenhang is afhankelijk van een aantal randvoorwaarden (zie ook Vermeij et al. 2024; Willems en Huijnk 2025). Van belang is ten eerste dat mensen elkaar ontmoeten, ook buiten de eigen kring van gelijkgestemden. Een tweede randvoorwaarde is een gelijke behandeling van iedereen, waarvoor discriminatie en uitsluiting dus bestreden moeten worden. Als derde vergt het een samenleving met cultuur en identiteiten die met elkaar verbonden zijn. Wat verbindt kan echter ook uitsluiten. Het overheidsbeleid is medebepalend voor de randvoorwaarden van het samenleven.

### *8. 2.1 Mogelijkheden voor ontmoeting*

Het eerste aspect waar we in de programma's naar kijken, betreft de wijze waarop partijen invulling geven aan het bevorderen van ontmoetingen tussen mensen. Het ontmoeten van anderen is een menselijke behoefte en door samen op te trekken, kunnen mensen doelen behalen die voor hen alleen

onbereikbaar zijn. Door het samenleven in de praktijk te brengen, blijven ook het sociaal vertrouwen, sociale vaardigheden en sociale normen in stand (Putnam 2015). Van belang hierbij is dat publieke ontmoetingen ook groepsgrenzen overstijgen. Het denken in 'wij' en 'zij' behoort tot de menselijke natuur, maar in alledaagse ontmoetingen met 'de ander' kunnen gedeelde identiteiten ontstaan en vooroordelen worden ontkracht. Deze ontmoetingen kunnen zo tegenwicht bieden aan tegenstellingen in de samenleving.

Ontmoetingen worden echter begrensd doordat leefwerelden van elkaar gescheiden zijn. Zo werden de leefwerelden van zowel de armste als rijkste Nederlanders de afgelopen jaren eenzijdiger (Vermeij en Thijssen 2024). Dat wil zeggen dat de armste mensen steeds vaker anderen tegenkomen die net als zij weinig welvaart hebben en dat de rijkste mensen steeds vaker anderen ontmoeten die net als zij veel welvaart hebben. Ook kinderen groeien doorgaans op in een vrij eenzijdige omgeving. Veel scholen kennen een behoorlijk homogene sociale samenstelling, vooral waar het om de opleiding en het inkomen van ouders gaat (Inspectie van het Onderwijs 2023). Dat betekent dat leerlingen maar weinig kunnen oefenen in het omgaan met verschillen (Maslowski en Broere 2024; Onderwijsraad 2019).

Voor ontmoetingen is een goede sociale infrastructuur van belang, in de woonomgeving, het onderwijs en het werk. De overheid kan hier veel verschil maken, bijvoorbeeld met publieke voorzieningen dichtbij huis, zoals bibliotheken, zorg en sportmogelijkheden, en door ondersteuning te bieden aan het verenigingsleven en lokale ondernemers. In gemengde buurten, waar veel overbruggende ontmoetingen mogelijk zijn, is meer aandacht nodig voor die ontmoetingen. Dat is omdat diversiteit gepaard kan gaan met onbegrip, spanningen en een lager sociaal vertrouwen (Gijsberts et al. 2024; Woittiez et al. 2024; zie ook hoofdstuk 2).

In de verkiezingsprogramma's gaan we na wat de partijen voorstellen om ontmoetingen en gemeenschapsvorming tussen mensen te bevorderen. Hierbij kijken we ook naar de voorstellen die van invloed zijn op de mate waarin ontmoetingen overbruggend kunnen zijn tussen mensen met verschillende achtergronden of welvaartsniveaus.

### *8.2.2 Tegengaan van discriminatie en uitsluiting*

Het tweede aspect waar we in de programma's naar kijken, betreffen maatregelen gericht op het tegengaan van discriminatie en andere vormen van uitsluiting, zoals uitingen van haat. Een uitgangspunt van onze samenleving is dat mensen gelijk behandeld worden in gelijke situaties. Het eerste artikel van de grondwet verbiedt discriminatie en de gelijkwaardigheid van mensen wordt er breed in onderschreven (bv. Daas et al. 2024). Toch komen discriminatie en uitsluiting nog veel voor. Dit heeft zowel grote gevolgen voor de mensen die hierdoor getroffen worden als voor de samenleving als geheel. Discriminatie creëert namelijk kansenongelijkheid en kan leiden tot wantrouwen, spanningen en het afkeren van de samenleving (Andriessen et al. 2020).

Een polariserend publiek debat kan daarbij sociale spanningen aanwakkeren en bijdragen aan uitsluiting. Zo maken mensen met een migratieachtergrond zich zorgen over de grimmige toon van het politieke debat en het geringe weerwoord van politici tegen discriminerende uitspraken (Dagevos en Vermeulen 2024). Ook sociale media kunnen uitsluiting aanwakkeren wanneer mensen verzeild raken in eenzijdige netwerken en informatiestromen waarin vaak vijandbeelden rondgaan (De Bakker et al. 2025; Kros et al. 2025). In de partijprogramma's gaan we na welke maatregelen partijen voorstaan die discriminatie en andere vormen van uitsluiting tegengaan of juist kunnen versterken.

### 8.2.3 *Versterking van gedeelde cultuur en identiteiten*

Als derde kijken we naar maatregelen die bevorderlijk kunnen zijn voor een gedeelde cultuur en gedeelde identiteiten. Juist in de huidige grote verscheidenheid aan mensen en groepen, met elk eigen bubbels, is het van belang dat mensen ook dingen delen. Gedeelde identiteiten zorgen ervoor dat wij-zij-tegenstellingen minder scherp zijn en vormen de basis voor medemenselijkheid, onderling vertrouwen en solidariteit (Ellemers 2012). Dit vergroot de bereidheid van burgers om elkaar te steunen en zich gezamenlijk in te zetten voor maatschappelijke doelen. Dit betekent zeker niet dat verschillen niet mogen bestaan. Identiteiten zijn meervoudig en gelaagd: mensen voelen zich tegelijkertijd verbonden met verschillende sociale verbanden. Het erkennen en benutten van die gelaagdheid maakt het mogelijk om verbindingen te leggen over verschillen heen en draagt zo bij aan de sociale cohesie en een inclusieve samenleving.

Gedeelde identiteiten komen deels voort uit ontmoetingen binnen de eigen leefwereld, die aan de orde kwamen in paragraaf 8.2.1. Zo schept het behoren tot een buurt, team of voetbalclub meestal een gevoel van gemeenschappelijkheid dat boven de onderlinge verschillen uitstijgt. Gedeelde cultuur en identiteiten kunnen ook bevorderd worden op andere manieren. Bijvoorbeeld met de Nederlandse taal, volgens veel mensen het centrale element van het Nederlanderschap (Beugelsdijk et al. 2019). Daarbij zijn cultuur, erfgoed en de publieke omroep van belang voor het verkennen van de complexe vraag wat het betekent om Nederlander te zijn en de verschillende invullingen die mensen daaraan geven. Verder ervaren velen dat gedeelde normen en waarden belangrijk zijn voor het samenleven, want die geven richting en orde aan het sociale leven. Gedeelde normen en waarden kunnen bevorderd worden, bijvoorbeeld via burgerschapsonderwijs en inburgering voor nieuwkomers (zie hoofdstuk 2). Van belang is te weten dat wat bindt vaak ook kan uitsluiten. In een vrije en diverse samenleving kunnen identiteiten alleen maar gedeeld zijn als zij ook ruimte laten voor verschillen tussen mensen.

## 8.3 Samenleven in de verkiezingsprogramma's

### 8.3.1 *Belangrijkste conclusies van de reflectie van de partijprogramma's*

Nederland is een land vol verschillen en tegenstellingen. Afgaand op de partijprogramma's is er echter ook behoefte aan meer verbinding. De meeste politieke partijen willen de sociale samenhang in Nederland versterken, maar gaan daarbij uit van verschillende visies op het samenleven. Terwijl sommige partijen de nadruk leggen op wat zij verstaan onder de 'Nederlandse cultuur', ligt de kern voor andere partijen bij 'solidariteit', 'lokale gemeenschap' of 'individuele rechten'.

Vanuit verschillende visies komen de partijen op sommige thema's dicht bij elkaar uit. Zo hechten alle politieke partijen in enige mate belang aan ontmoetingen en samenwerking tussen buurtgenoten. Zij pleiten bijvoorbeeld voor collectieve woonvoorzieningen voor ouderen, met zorgfaciliteiten en ontmoetingsplekken dichtbij. Verder benoemen veel partijen het belang van de Nederlandse taal, een pluriform cultuur- en mediabeleid, steun voor regionale talen en culturen, en een gelijkmatigere verdeling van cultuursubsidies over de regio's.

Scherpe tegenstellingen zijn er ook. Terwijl bijna alle partijen zeggen zich hard te willen maken tegen antisemitisme en onderdrukking van vrouwen, vinden sommige een breder antiracismebeleid niet nodig. Deze partijen zijn selectief in het benoemen van discriminatie, laten discriminatie van andere

religieuze groepen onbesproken of doen zelfs voorstellen die zelf discriminerend van aard zijn, zoals het verbieden van hoofddoekjes in overheidsgebouwen. Terwijl veel partijen aandacht hebben voor de bescherming van de rechten van de lhbtiq+-gemeenschap, zijn er grote verschillen ten aanzien van specifieke subgroepen. Zo wil GL-PvdA de verplichte geslachtsregistratie bij de overheid afschaffen, terwijl de PVV het juist onmogelijk wil maken voor mensen om zich anders te registreren en identificeren dan hun geboortegeslacht.

In de voorstellen met betrekking tot het cultuur- en mediabeleid komen scherpe tegenstellingen naar voren rond wat zou horen bij Nederland. Terwijl veel partijen streven naar een cultuurbeleid dat ruimte biedt aan de meerstemmigheid in de samenleving, en dus ook aan zwarte bladzijden in de geschiedenis, zijn anderen hier kritisch over. Zij streven naar behoud, herkenbaarheid en nationale trots. In het debat over een gedeelde Nederlandse identiteit moeten ook deze geluiden gehoor vinden, maar dit geldt ook voor alle anderen geluiden in de samenleving.

### *8.3.2 Op welke wijze hebben partijen aandacht voor het thema samenleven?*

Visies op het samenleven behoren tot de kern van de verschillen tussen de politieke partijen. Deze visies worden meestal in algemene zin besproken in de inleiding van de partijprogramma's en komen terug bij verschillende thema's. We onderscheiden hier vier visies, waarbij de meeste partijen visies combineren. Bij deze indeling is het narratief in de partijprogramma's leidend geweest. Welke concrete maatregelen de partijen voorstaan komt aan bod in de volgende paragrafen.

- Voor drie partijen (PVV, JA21, VVD) staat de Nederlandse cultuur centraal. Hieronder verstaan zij zaken als tradities, nationale trots en 'Nederlandse' waarden en normen, en invloeden door migratie expliciet niet. Als problemen signaleren deze partijen vrouwenonderdrukking, antisemitisme en homohaat en het niet respecteren van normen, waarden en wetten. Als bron van de bedreiging zien zij migratie, de (radicale) islam en een in hun beleving tekortschietende integratie. Ook ervaren zij een 'schaamtecultuur' en een inperking van vrijheid van meningsuiting. Deze visie zien we ook terug bij de BBB en het NSC.
- Bij drie partijen (SP, GL /PvdA en PvdD) staat solidariteit centraal. Hieronder verstaan zij een samenleving waarin iedereen gelijke kansen krijgt en meekomt. Als probleem noemen deze partijen discriminatie en uitsluiting op welke grond dan ook en een volgens hen te grote ongelijkheid. Verder delen deze partijen een sterke nadruk op collectieve doelen waarvoor samenwerking en solidariteit noodzakelijk geacht wordt, zoals duurzaamheid. Deze visie zien we ook bij het CDA en D66.
- Voor drie partijen (CDA, BBB, NSC) staat de lokale gemeenschap centraal. Deze partijen gaan ervan uit dat niet regels en systemen, maar de zachte krachten in buurten, verenigingen en op scholen de kern van de samenleving vormen. In deze gemeenschappen bestaat volgens hen wederkerigheid, zingeving, 'noaberschap' en gezamenlijk eigenaarschap. Normen en waarden worden er doorleefd en doorgegeven. Als problemen signaleren deze partijen individualisering, polarisatie, de verschraling van voorzieningen in buurten en dorpen en de druk op het verenigingsleven. Ook in de visies van SP, PvdD en GL-PvdA zijn buurten en dorpen belangrijk.
- Tot slot staan voor één partij (D66) niet de verbindingen tussen mensen centraal, maar ieders individuele rechten, 'ook als je alleen staat'. De focus van deze partij ligt op het recht van mensen om vrij en gelijkwaardig te kunnen leven. Ook deze visie komt terug bij andere partijen, waaronder de VVD.

De verschillende zienswijzen op samenleven zien we terug in het belang dat de partijen toekennen aan de eerder geschetste randvoorwaarden (zie tabel 8.1). Zo richten partijen die de Nederlandse cultuur centraal stellen zich primair op gedeelde identiteiten (of beter gezegd: een gedeelde Nederlandse identiteit). Partijen die solidariteit centraal stellen, hechten veel belang aan het tegengaan van discriminatie, maar ook aan het bevorderen van ontmoetingen. Partijen die focussen op de lokale gemeenschap, vinden ontmoetingen en gedeelde identiteiten belangrijk. Voor D66, de partij die individuele rechten centraal stelt, staat het tegengaan van discriminatie en uitsluiting voorop. Zoals we in de nadere analyse van de programma's laten zien, verschilt echter niet alleen de prioriteit die partijen geven aan de verschillende aspecten, maar ook de invulling ervan.

Tabel 8.1 Indeling partijen naar visies op samenleven en aandacht voor de drie randvoorwaarden[a]

| | | | belang van aspecten | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | **staat centraal bij deze partijen** | **ook belangrijk voor deze partijen** | **bevorderen ontmoeting** | **tegengaan discriminatie en uitsluiting** | **bevorderen gedeelde identiteiten** |
| **Nederlandse cultuur** | PVV, JA21, VVD | BBB, NSC | | | X |
| **solidariteit** | GL-PvdA, SP, PvdD | CDA, D66 | X | X | |
| **lokale gemeenschap** | CDA, BBB, NSC | GL-PvdA, SP, PvdD | X | | X |
| **individuele rechten** | D66 | VVD | | X | |

a In volgorde van omvang volgens de peilingen van begin oktober 2025.

Bron: SCP

### *8.3.3 Wat doen partijen om ontmoetingen te bevorderen?*

Mensen ontmoeten elkaar binnen uiteenlopende contexten, zoals het werk, de (sport)vereniging of de woonomgeving. Het is die laatste, bestaande uit buurten en dorpen, waar politieke partijen de gemeenschap lokaliseren. Voor het CDA en de BBB behoort het bevorderen van lokale gemeenschappen tot de kern van hun programma, maar zij staan daarin zeker niet alleen. Ook in de visies van andere partijen hebben de sociale verbanden in de woonomgeving een rol die versterking behoeft, dan wel ingezet kan worden voor verschillende beleidsdoelstellingen. Zo zien vrijwel alle partijen een rol voor buurten in het bevorderen van het welzijn, de (mentale) gezondheid en de strijd tegen eenzaamheid. Dit zien we terug in plannen voor collectieve woonvoorzieningen voor senioren, die ontmoeting, onderlinge hulp en verbinding met de buurt mogelijk moeten maken, in combinatie met laagdrempelige zorgvoorzieningen dichtbij. We zien het ook terug in voorstellen voor sportfaciliteiten om het welzijn van jongeren te bevorderen. Verschillende politieke partijen doen voorstellen om bewonersinitiatieven te ondersteunen, waarbij hun politieke kleur naar voren komt in het soort initiatieven dat zij voorstaan. Terwijl sommige partijen graag steun bieden aan lokale verbanden gericht op natuur en duurzaamheid, benoemen andere het belang van sociale initiatieven, bijvoorbeeld gericht op armoede. De VVD en het CDA zien een rol voor de lokale gemeenschap in de collectieve weerbaarheid. Zij stellen voor dat gemeenten lokale vrijwillige crisisteams gaan oprichten, die hulpdiensten met praktische taken kunnen ondersteunen en die de betrokkenheid van burgers bij de veiligheid en crises helpen verhogen.

Hoewel lokale ontmoetingen en samenwerkingsverbanden dus vanuit verschillende visies op het samenleven relevant gevonden worden, stellen vooral de partijen die de lokale gemeenschap dan wel

de solidariteit centraal stellen, concrete maatregelen voor om deze te bevorderen. Het meest direct is de ondersteuning van lokale initiatieven, verenigingen en vrijwilligers, met financiële subsidies en/of het verminderen van de regeldruk. Verschillende partijen pleiten daarbij voor voorzieningen die meerdere functies combineren. Zoals buurthuizen waar ook zorg geleverd wordt, of bibliotheken, die ook ruimte bieden aan educatieve en culturele activiteiten en laagdrempelige loketten van de overheid. Specifiek pleiten sommige partijen voor het behoud van basisscholen in dorpen (BBB, CDA, GL-PvdA) en voor de ondersteuning van kleine winkeliers en andere mkb'ers (VVD, BBB). Ook een minder groot verloop in een buurt kan bijdragen aan de lokale gemeenschap. Sommige partijen willen het daarom makkelijker maken om woningen toe te wijzen aan mensen met een binding met een woonplaats, zoals jonge mensen die er opgroeiden (BBB, GL-PvdA) of de belangen van 'zittende' bewoners beter behartigen in gentrificerende wijken (PvdD, SP). Tot slot benoemt een aantal partijen de waarde van ontmoetingen als het gaat om woningbouwplannen, door gemeenschappelijke binnenruimtes te creëren of veel uitnodigende buitenruimtes.

### Overbruggende ontmoetingen

Gescheiden leefwerelden bestaan vaak in de context van ongelijkheid en dragen ook bij aan kansenongelijkheid. Het is daarom niet verwonderlijk dat vooral partijen die solidariteit centraal stellen (GL-PvdA, SP, PvdD), belang hechten aan overbruggende ontmoetingen. Zij streven naar buurten en scholen waar mensen met verschillende welvaartsniveaus, leefstijlen en achtergronden elkaar tegenkomen. In lijn hiermee pleiten zij voor een uitbreiding van de woningcorporaties (SP, GL-PvdA en PvdD). Als woningcorporaties meer woningen verhuren aan een diversere groep huurders (met ook middeninkomens), wonen mensen meer gemengd.[5] Ook het voortzetten dan wel uitbreiden van het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid (NPLV) past in deze lijn (GL-PvdA, SP, CDA, VVD). Het NPLV hanteert een langdurige integrale aanpak om in twintig wijken de hardnekkige achterstands- en leefbaarheidsproblematiek aan te pakken. Met het tegengaan van ruimtelijke concentraties van achterstand, worden de leefwerelden van bewoners minder eenzijdig. In de context van dit programma pleit de VVD voor een uitbreiding van de Rotterdamwet, waarmee de overheid via het toewijzen van woningen meer handvatten krijgt om de concentratie van achterstand tegen te gaan. Ook de regulering van de woonsituatie van arbeidsmigranten wordt genoemd om leefbaarheidsproblemen tegen te gaan in wijken waar mensen in een kwetsbare positie wonen (SP, GL-PvdA). Verder hebben een aantal partijen het over de spreidingswet, die moet bijdragen aan een meer gelijkmatigere verdeling van opvanglocaties voor asielzoekers over het land (SP, D66, CDA, GL-PvdA).

Hoewel het bevorderen van overbruggende contacten vooral genoemd wordt door partijen die 'solidariteit' centraal stellen, past dit ook in andere visies op het samenleven, zoals die van de partijen die zich richten op de 'Nederlandse cultuur'. Vanuit deze laatste visie kunnen eenzijdige leefwerelden worden gezien als obstakel bij de integratie. Maar gemengde leefwerelden kunnen ook botsen met het belang dat partijen hechten aan de 'lokale gemeenschap'. Dit komt naar voren in de soms felle tegenstand tegen de spreidingswet (JA21, PVV, BBB, NSC).

Ook bij het onderwijs zien we terug dat het streven naar overbruggende ontmoetingen meestal voortkomt uit een visie waarin 'solidariteit' centraal staat. Vanuit kansengelijkheid pleit een aantal partijen voor brede brugklassen in het voortgezet onderwijs (D66, GL-PvdA, PvdD). Daarbij komt het selectiemoment op een latere leeftijd dan nu het geval is, met meer gemengde klassen tot gevolg.

[5] Eerder werd de rol van de woningcorporaties kleiner en namen concentraties van achterstand toe (Leidelmeijer en Frissen 2023).

Leerlingen met verschillende leermogelijkheden volgen dan langer samen les en bovendien stromen leerlingen uit minder welvarende gezinnen na een brede brugklas vaker door naar het theoretisch onderwijs (Onderwijsraad 2019). Ook inclusief onderwijs past binnen een visie waarin 'solidariteit' centraal staat. Inclusief onderwijs heeft tot doel om leerlingen met een beperking binnen het regulier onderwijs goed te laten gedijen, waardoor zij minder vaak in het (aparte) bijzonder onderwijs terechtkomen. Terwijl een deel van de partijen het onderwijs inclusiever wil maken (CDA, D66, GL-PvdA, deels VVD), pleiten andere partijen er juist voor om leerlingen met leer- of gedragsmoeilijkheden weer vaker in gespecialiseerde onderwijsinstellingen onder te brengen (NSC, JA21, deels VVD), of willen specifieke voorzieningen voor bijvoorbeeld hoogbegaafden stimuleren (VVD).

Toch zien we ook bij partijen die de Nederlandse cultuur centraal zetten een wens om de gescheiden leefwerelden in het onderwijs tegen te gaan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit verschillende voorstellen voor de inperking van de vrijheid van onderwijs, zoals vastgelegd in artikel 23 van de grondwet. Deze vrijheid stelt geloofsgemeenschappen en andere groepen in staat om op een eigen en 'exclusieve' manier invulling te geven aan het onderwijs. Dat hierdoor binnen scholen bepaalde waarden en normen gedeeld worden kan de gemeenschapsvorming ten goede komen, op een manier die aansluit bij de visies van partijen die de 'lokale gemeenschap' centraal stellen. Voor partijen die zich richten op de 'solidariteit', is het juist een bezwaar dat de vrijheid van onderwijs bijdraagt aan gescheiden leefwerelden. De SP pleit voor het afschaffen van de vrijheid van onderwijs en GL-PvdA voor het inperken ervan door scholen te verbieden om kinderen of leraren te weigeren op basis van hun geloof of achtergrond. Vanuit het belang van 'individuele rechten' is het voor partijen die daar de nadruk op leggen vooral problematisch wanneer scholen denkbeelden verspreiden die in tegenspraak zijn met de basale principes van individuele vrijheid en gelijkwaardigheid. Vanuit een visie waarin de 'Nederlandse cultuur' centraal staat, wordt het onwenselijk gevonden wanneer scholen hier volgens de partijen mee in tegenspraak zijn. Een aantal van hen is kritisch op (de toepassing van) artikel 23 waar scholen homoseksualiteit en genderdiversiteit afwijzen of anderszins overtuigingen uitdragen die niet in overeenstemming gevonden worden met de Nederlandse basiswaarden (JA21, NSC, BBB, PvdD). De PVV wil voorkomen dat meer islamitische scholen worden opgericht.

### *8.3.4 Wat doen partijen om discriminatie en uitsluiting tegen te gaan?*

Als het gaat om het tegengaan van discriminatie laten de politieke partijen zich grofweg in twee categorieën indelen. Het grootste deel vindt dat discriminatie niet te tolereren is, op welke grond dan ook (GL-PvdA, D66, SP, PvdD, CDA, NSC). Van deze groep zijn het vooral de partijen die 'solidariteit' (GL-PvdA, SP, PvdD) dan wel 'individuele rechten' (D66) centraal stellen, die concrete voorstellen doen om het beleid op dit punt te verbeteren. Zo heeft GL-PvdA een groot aantal plannen om discriminatie tegen te gaan bij de politie, in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en in de sport. D66 stelt voor om de Algemene wet gelijke behandeling te vervangen door een brede antidiscriminatiewet waar, anders dan nu, ook discriminatie op basis van sociaal-economische status en genderidentiteit onder vallen. Andere voorstellen richten zich op het makkelijker maken om discriminatie te melden, door meer discriminatierechercheurs aan te stellen (GL-PvdA, PvdD), en de verankering in de wet van de Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme (NCDR) (D66).

In de benadering van online discriminatie en het online verspreiden van desinformatie en haat, zijn het de partijen die 'solidariteit' (GL-PvdA, SP, PvdD), 'lokale gemeenschap' (CDA, BBB, NSC) en 'individuele rechten' (D66) centraal stellen, die ook inzetten op strenge regulering van sociale media. Zo vindt D66 dat socialemediaplatforms meer moeten doen om online haatberichten te verwijderen, wil CDA

anonieme socialemedia-accounts kunnen verbieden en stelt GL-PvdA voor de Autoriteit Persoonsgegevens meer middelen en bevoegdheden te geven om discriminerende algoritmes en systemen tegen te gaan. Een dominant thema bij veel van deze partijen is ook het beschermen van jongeren tegen de invloed van sociale media, door leeftijdsgrenzen te stellen aan het gebruik ervan en verslavende algoritmes te verbieden. Dezelfde partijen maken zich overigens ook hard voor de bescherming van de privacy, voor grip op data, het versterken van digitale grondrechten en het beperken van *surveillance*. De partijen die de 'Nederlandse cultuur' centraal stellen hebben in hun verkiezingsprogramma's geen aandacht voor digitalisering (PVV) of zijn tegen dergelijke regulering, omdat zij menen dat die innovatie in de weg staat (JA21, VVD).

De partijen die de nadruk leggen op de 'Nederlandse cultuur' (VVD, JA21, PVV) steken het tegengaan van discriminatie anders in dan de partijen die 'solidariteit' of 'individuele rechten' centraal stellen. De BBB neemt ook een andere positie in dan de overige partijen die de focus op de 'lokale gemeenschap' leggen. Die andere insteek van de VVD, JA21, de PVV en BBB loopt uiteen van beleid gericht op specifieke groepen of nauwelijks aandacht voor het onderwerp tot het terugdraaien van antidiscriminatiebeleid. De VVD vindt elke vorm van discriminatie onacceptabel, maar bespreekt in het verkiezingsprogramma alleen het tegengaan van discriminatie van een aantal specifieke groepen. De partij wil bijvoorbeeld de wet aanpassen om mishandeling van lhbtiq+'ers aan te pakken, meer camera's om straatintimidatie tegen te gaan en de Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding meer bevoegdheden geven. JA21 pleit ook voor een harde aanpak van antisemitisme en geweld tegen vrouwen, maar vindt beleid tegen 'institutioneel racisme' niet nodig. Voor het tegengaan van discriminatie van moslims is in deze beide verkiezingsprogramma's geen aandacht.[6] Ook de PVV heeft daar geen aandacht voor. Integendeel: die partij is opgericht om Nederland te beschermen tegen de 'islamisering', zo meldt het partijprogramma, en wil een aantal maatregelen die discriminatie moeten tegengaan terugdraaien. Zo stelt het voor de NCDR te ontslaan. Verder wil de PVV een algeheel boerkaverbod, een verbod op de islamitische gebedsoproep, een verbod op Arabische en andere 'niet-westerse' teksten in (winkel)straten en een verbod op het dragen van islamitische hoofddoekjes in alle overheidsgebouwen inclusief de Staten-Generaal. Ook ontkent de partij dat mensen zich anders kunnen identificeren dan met hun geboortegeslacht. Het verkiezingsprogramma van de BBB bespreekt discriminatie alleen in relatie tot azc's. Om het intimideren en mishandelen vanwege geloof of seksuele voorkeur tegen te gaan, moeten azc's mensen bij binnenkomst duidelijk maken dat voor discriminatie geen plek is. Dit en andere fragmenten uit de programma's van de partijen die de 'Nederlandse cultuur' centraal stellen, dragen een narratief uit waarin migranten en moslims worden gezien als daders van uitsluiting en onderdrukking, en niet als slachtoffers daarvan.

### *8.3.5 Gedeelde cultuur en identiteiten versterken*

Een zekere eenheid vinden in verscheidenheid, is een zoektocht die in de meeste partijprogramma's terug te vinden is, en op verschillende beleidsterreinen naar voren komt. De verschillende visies op het samenleven zijn hier duidelijk in zichtbaar. Aan de ene kant staan partijen die denken vanuit 'solidariteit' en een Nederland voorstaan waarin iedereen gelijk is en waar ook volop ruimte is voor minderheidsperspectieven. Aan de andere kant willen de partijen die de 'Nederlandse cultuur' centraal stellen een duidelijke normatieve cultuur.

[6] Terwijl de discriminatie van moslims veelvuldig is aangetoond. Zie bijvoorbeeld Cuba et al. (2025), Fernández-Reino et al. (2023) en Quillian en Lee (2023).

### Nederlandse taal

Een aantal partijen benoemt de verbindende betekenis van de Nederlandse taal en doet voorstellen om deze (weer) meer centraal te stellen in het maatschappelijk leven (PVV, NSC, CDA). Zo wil NSC evenementen stimuleren die de Nederlandse taal en cultuur promoten. De PVV wil andere talen dan het Nederlands op het schoolplein verbieden. In het hoger onderwijs, waar het Engels snel terrein won, wenst een groot aantal partijen het Nederlands weer op de voorgrond te zetten (NSC, PVV, BBB, SP, JA21, CDA). Het CDA wil buitenlandse studenten in het eerste jaar verplichten om een cursus Nederlands te volgen. Andere voorstellen hebben vooral betrekking op nieuwkomers en Nederlanders met een migratieachtergrond. Zo benoemen verschillende partijen het belang van vroegtijdig beginnen met Nederlands leren, ook door kansrijke asielzoekers, van voor- en vroegschoolse taalles voor kinderen van statushouders en van taalles voor arbeidsmigranten (CDA, D66, SP). Het CDA en D66 willen werkgevers hiervoor verantwoordelijk maken. SP en GL-PvdA willen het taallesaanbod verbeteren. Andere partijen kiezen een meer verplichtende benadering, zoals het niet meer aanbieden van overheidscommunicatie in het Arabisch, Turks of andere 'niet-westerse talen' (BBB, PVV) en het verhogen van de taaleis voor naturalisatie tot het 'basisniveau voor de werkvloer' (NSC, BBB, VVD).[7] Hoewel de voorgestelde aanpak dus verschilt, wordt het beheersen van de Nederlandse taal vanuit verschillende visies op het samenleven belangrijk gevonden.

### Cultuur en media

Ook beleid op het gebied van kunst, cultuur, erfgoed en media heeft een rol in het vormen van gedeelde identiteiten. Zo merken verschillende partijen op dat cultuur verbindt, bijdraagt aan onze identiteit (VVD) en de publieke omroep 'van ons allemaal' is (PVV). Dit betekent niet dat cultuur en media hapklare identiteiten bieden, of zouden moeten bieden. De partijen benoemen ook dat cultuur 'aanzet tot nadenken' (JA21) en 'verbeelding en tegenkracht' biedt (PvdD). Goede, onafhankelijke journalistiek wordt door meerdere partijen als een van de belangrijkste taken van de publieke omroep gezien (CDA, BBB, D66, GL/PvdA, PvdD, VVD, SP, NSC). Bijna alle partijen benoemen hierbij het belang van pluriformiteit (behalve PVV).

Op het huidige cultuur- en mediabeleid is echter stevige kritiek, vooral uit de hoek van de BBB, PVV en JA21. Deze partijen ervaren dat de publieke omroep en de cultuursector gedomineerd worden door randstedelijke, elitaire dan wel linkse krachten, en willen meer ruimte voor de cultuurbeleving van andere groepen. Voor het belang van de regio is brede steun. Meerdere partijen spreken zich uit voor een meer gelijke verdeling van cultuurgelden over de regio's (VVD, BBB, D66, NSC, CDA, PvdD) en het beschermen en uitdragen van regionale talen en culturen (GL-PvdA, D66, CDA, NSC, BBB, VVD). Ook is er breder draagvlak voor een versterking van de regionale journalistiek om de onafhankelijkheid ervan te borgen ten opzichte van de macht die deze beroepsgroep controleert (SP, CDA, D66, NSC, GL-PvdA). Ook de waarde van geleefde cultuur komt in verschillende programma's terug. Niet alleen de BBB zet in op een herkenbare cultuur 'van onderop', onder andere met structurele steun aan streekculturen. Ook D66 pleit voor 'cultuur in mensen, gemeenschappen en tradities', en wil onder andere streektalen en immaterieel erfgoed beschermen. Sommige partijen doen voorstellen om de kunst en cultuur toegankelijker te maken, bijvoorbeeld door musea een deel van de tijd gratis open te stellen (SP), meer cultuuronderwijs te bieden (GL-PvdA) of door de diversiteit binnen culturele instellingen te vergroten (GL-PvdA).

[7] Het voorstel is de taaleis te verhogen van niveau A2 naar B1.

Hoewel pluriformiteit dus breed omarmd wordt als het gaat om regionale en niet-elitaire perspectieven, bestaat er een duidelijke tegenstelling in relatie tot perspectieven die samenhangen met migratie. Vooral, maar niet uitsluitend, partijen die 'solidariteit' centraal stellen, doen voorstellen om de Nederlandse cultuur in dit opzicht inclusiever te maken. Zij willen onder andere meer aandacht voor de rol van gestolen erfgoed (PvdD), van Ketikoti een nationale feestdag maken (D66, GL-PvdA) en met erfgoed een brug slaan tussen de geschiedenis en actuele maatschappelijke thema's (CDA, D66, PvdD). Kennis en begrip over het verleden helpt in het bestrijden van discriminatie in het heden, is de gedachte (SP). Hier tegenover staan de partijen die zich richten op de 'Nederlandse cultuur' en daar een cultuur onder verstaan die voeding geeft aan de nationale of regionale trots. Kritische perspectieven op de Nederlandse geschiedenis passen hier niet in. De PVV wil 'linkse haat tegen de helden uit onze geschiedenis stoppen'. Ook wil de partij de subsidie aan de NPO beëindigen, want op de publieke omroep ziet de PVV 'een ander "Nederland"', waarin 'multiculturalisme wordt gepresenteerd als verrijking' en 'de mening van de gewone Nederlander er blijkbaar niet toe doet'.

### Normen en waarden

Verschillende partijen benoemen het belang van gedeelde normen en waarden voor het samenleven in Nederland. Veel beleidsvoornemens die hierop gericht zijn hebben betrekking op het onderwijs. De meeste partijen geven aan het burgerschapsonderwijs te willen behouden of versterken (NSC, D66, CDA, VVD, GL-PvdA, JA21, PvdD). Het burgerschapsonderwijs moet leerlingen democratische basiswaarden bijbrengen, zoals de vrijheid van meningsuiting en het omgaan met verschillende opvattingen (Maslowski en Broere 2024). De precieze waarden die partijen met dit onderwijs uit willen dragen lopen echter uiteen. PvdD wil kennis over duurzaamheid onderdeel laten uitmaken van het burgerschapsonderwijs. Partijen die zich richten op de 'Nederlandse cultuur', spreken zich uit tegen de 'woke-indoctrinatie' over onder andere seksualiteit of religie (JA21, PVV). Voor het CDA hoort een maatschappelijke diensttijd voor jongeren onderdeel uit te maken van het burgerschapsonderwijs.

De grootste bedreiging van gedeelde normen en waarden is migratie, in de visie van de partijen die de 'Nederlandse cultuur' centraal stellen. Deze partijen willen deze bedreiging tegengaan door de migratie te beperken of te stoppen, vooral uit landen met een grote culturele afstand tot Nederland (PVV, JA21, VVD). De VVD wil intensief toetsen of nieuwkomers de Nederlandse waarden onderschrijven en die toets als criterium hanteren voor huisvesting en naturalisatie (zie verder hoofdstuk 2). Zoals in paragraaf 8.3.4 al werd benoemd, doen deze partijen ook voorstellen om praktijken te verbieden die zij in strijd achten met de Nederlandse normen en waarden, zoals het dragen van een hoofddoek in overheidsgebouwen. Maatregelen als deze staan op gespannen voet met het grondwettelijke verbod op discriminatie en de burgerlijke vrijheden van inwoners van Nederland, zoals de vrijheid van godsdienst (zie hoofdstuk 7 over democratische rechtsstaat).

## Literatuur


Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten (2020). *Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan.* Den Haag: Rijksoverheid.

Adviesraad Migratie (2022). *Realisme rond richtgetallen. Kansen en risico's van streefcijfers en quota in het migratiebeleid.* Den Haag: Adviesraad Migratie.

Adviesraad Migratie (2024). *Afgewogen arbeidsmigratie. Gericht arbeidsmigratiebeleid voor brede welvaart.* Den Haag: Adviesraad Migratie.

AenM (2025). *De staat van migratie 2025.* Den Haag: Ministerie van Asiel en Migratie, Rijksoverheid.

Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. Van der Torre, E. Van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie II.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bakker, L., J. Dagevos en G. Engbersen (2014). The Importance of Resources and Security in the Socio-Economic Integration of Refugees. A Study on the Impact of Length of Stay in Asylum Accommodation and Residence Status on Socio-Economic Integration for the Four Largest Refugee Groups in the Netherlands. In: *Journal of International Migration and Integration,* jg. 15, p. 431-448 (doi.org/10.1007/s12134-013-0296-2).

Bakker, E. de, L. van Kampen en R. van Belkom (2025). *Digitaal vervlochten maar ook verbonden. De toekomst van sociale cohesie in het licht van digitalisering, ongelijkheden en individualisering.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

BBB (2025). *BBB levert.* Deventer: BoerBurgerBeweging. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via boerburgerbeweging.nl/tweede-kamerverkiezingen-2025.

Beugelsdijk, S.R., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Denkend aan Nederland.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Blom, M., S. Huberts, M. Zwanepol, M. Gielen, E. Westhoff, J. Athmer, I. Kalisvaart en W. Oosterom (2020). *Samen onder dak. Belemmeringen voor bijstandsgerechtigden om woonruimte te delen.* Utrecht: Significant APE, in opdracht van ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Geraadpleegd op 17 september 2025 via significant.nl/nieuws/onderzoek-wegnemen-belemmeringen-voor-woningdelen-draagt-bij-aan-voorkomen-van-dakloosheid.

Boer, A. de, M. de Klerk, D. Verbeek-Oudijk en I. Plaisier (2020). *Blijvende bron van zorg. Ontwikkelingen in het geven van informele hulp 2014-2019.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boer, A. de, M. de Klerk, E. Josten en S. de Roos (2023). *Position paper. Meer integrale visie op mantelzorg nodig. Input voor rondetafelgesprek Tweede Kamer over mantelzorg op 28 september 2023.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bolhaar, J., F. Bucx, E. Jongen, A. Roeters en M. Vliek (2023). *Herziening financieringsstelsel kinderopvang. Maatschappelijke effecten van het voorgenomen kabinetsplan.* Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bos-Karczewska, M. (2023). *Poolse inwoners van Rotterdam.* Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

Bouma, J, G. de Hollander, D. van Doren en A. Martens (2023). *Betrokken burgers – Onmisbaar voor een toekomstbestendige leefomgeving.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Bovens, M. en A. Wille (2025). *Diplomademocratie. Opleiding als nieuwe scheidslijn.* Amsterdam: Prometheus.

Brakel, M. van den, K. Gidding, R. Lok, F. Otten, E. Vandewal, J. Bos, M. Warnaar, G. Wieman, B. Goderis en S. Muns (2024). *De nieuwe methode om armoede in Nederland te meten.* Den Haag/ Utrecht: Centraal Bureau voor de Statistiek/Sociaal en Cultureel Planbureau/Nibud.

Brekke, J.P., M. Røed en P. Schøne (2025). Family Matters: The Impact of National Policies on Asylum Destinations. In: *International Migration Review,* jg. 59, nr. 1, p. 529-558.

Bucx, F. E. Van den Berg, K. Kadrouch-Outmany en M. de Klerk (2025). *Werken aan een betrokken omgeving voor kinderen en gezinnen. Handreiking voor gemeenten.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

CBS (2024). *Arbeidsmarkt zorg en welzijn.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd 10 maart 2025 via www.cbs.nl/nl-nl/dossier/arbeidsmarkt-zorg-en-welzijn.

CDA (2025). *Bouwen op vertrouwen. Onze keuzes voor een fatsoenlijk land.* Den Haag: Christen-Democratisch Appèl. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via www.cda.nl/themas.

Coenders, M. en J. Dagevos (2024). Asiel en migratie. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders, M. Coenders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024. Koersen op de kwaliteit van de samenleving* (p. 104-117). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Commissie Sociaal Minimum (2023). *Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport I.* Den Haag: Commissie Sociaal Minimum.

CPB (2025a). *Keuzes in Kaart 2027-2030. Doorrekening verkiezingsprogramma's.* Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2025b). *Concept-Macro Economische Verkenning 2026.* Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB en SCP (2020). *Kansrijk Armoedebeleid.* Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.

Cuba, S., L. van Dijk, V. Di Stasio, M. Lazëri, B. Martinovic, V. Seibel, J. Velseboer en M. Witvliet (2025). *Nationaal onderzoek moslimdiscriminatie.* Utrecht: Universiteit Utrecht.

D66 (2025). *Het kan wél.* Den Haag: Democraten 66. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via d66.nl/verkiezingsprogramma.

Daas, R., I. de Groot, L. Hendrick en D. de Ruyter (2024). *Vrijheid en gelijkheid in het onderwijs in Nederland: Wenselijke uitgangspunten volgens burgers.* Utrecht/Amsterdam: Universiteit voor Humanistiek/Universiteit van Amsterdam.

Dagevos, J. en F. Vermeulen (2024). *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Damen, R., J. Dagevos en W. Huijnk (2021). Refugee Reception Re-examined: a Quantitative Study on the Impact of the Reception Period for Mental Health and Host Country Language Proficiency Among Syrian Refugees in the Netherlands. In: *Journal of International Migration and Integration*, jg. 23, p. 1-21 (doi.org/10.1007/s12134-021-00820-6).

Diop-Christensen, A. en L.E. Diop (2022). What do asylum seekers prioritise – Safety or welfare benefits? The influence of policies on asylum flows to the EU15 countries. In: *Journal of Refugee Studies*, jg. 35, nr. 2, p. 849-873.

EEA (2024). *Trends and projections in Europe 2024.* Brussel: European Environment Agency. Geraadpleegd 18 september 2025 via www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/trends-and-projections-in-europe-2024.

Ellemers, N. (2012). The group self. In: *Science*, jg. 336, nr. 6083, p. 848-852.

Fernández-Reino, M., V. Di Stasio en S. Veit (2023). Discrimination unveiled: a field experiment on the barriers faced by Muslim women in Germany, the Netherlands, and Spain. In: *European Sociological Review*, jg. 39, nr. 3, p. 479-497.

Forster, P.M., C.J. Smith, T. Walsh, W.F. Lamb, R. Lamboll, M. Hauser, A. Ribes, D. Rosen, N. Gillett, M.D. Palmer, J. Rogelj, K. von Schuckmann, S.I. Seneviratne, B. Trewin, X. Zhang, M. Allen, R. Andrew, A. Birt, A. Borger, T. Boyer, J.A. Broersma, L. Cheng, F. Dentener, P. Friedlingstein, J.M. Gutiérrez, J. Gütschow, B. Hall, M. Ishii, S. Jenkins, X. Lan, J.-Y. Lee, C. Morice, C. Kadow, J. Kennedy, R. Killick, J.C. Minx, V. Naik, G.P. Peters, A. Pirani, J. Pongratz, C.-F. Schleussner, S. Szopa, P. Thorne, R. Rohde, M. Rojas Corradi, D. Schumacher, R. Vose, K. Zickfeld, V. Masson-

Delmotte en P. Zhai (2023). Indicators of Global Climate Change 2022: annual update of large-scale indicators of the state of the climate system and human influence. In: *Earth System Science Data*, jg. 15, nr. 6, p. 2295-2327 (doi.org/10.5194/essd-15-2295-2023, 2023).

Geppert, C., A. Weterings, T. Vanheukelom, O.-J. van Gerwen en L. Hoendervangers (2025). *Bestaanszekerheid vanuit een bredewelvaartsperspectief.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Planbureau.

Geurkink, B. en L. van Noije (2024). Ervaren overheidsfunctioneren als verklaring voor groepsverschillen in vertrouwen. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders, M. Coenders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024. Koersen op de kwaliteit van de samenleving* (p. 149-162). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gijsberts, M., W. Portegijs, E. de Bakker, M. Versantvoort en J. Broere (2024). *Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

GL-PvdA (2025). *Een nieuwe start voor Nederland.* Den Haag: GroenLinks-Partij van de Arbeid. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via groenlinkspvda.nl/verkiezingsprogramma.

Goderis, B., D. Verbeek-Oudijk, C. Geppert en S. Muns (2023). Bestaanszekerheid. In: W. Huijnk, D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.), *Kwesties voor het kiezen 2023* (p. 14-21). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Haas, H. de (2023). *Hoe migratie echt werkt. Het ware verhaal over migratie aan de hand van 22 mythen.* Amsterdam: Spectrum.

Hardus, S., F. de Koning, A. Van den Broek, W. Portegijs, A.L. Schotel, A. Hendriks, A. Kuschel, K. Muiderman, G. ten Berge en S. Tundermann (2025). *Meedoen in 2050. Leren van wensen voor de toekomst.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Honingh, M. en C. van Ham (2024). *Verkenning en verdieping democratische erosie en respons in Nederland,* Nijmegen: Institute for Management Research (Radboud Universiteit).

Huijnk, W. en E. Josten (2024). Brede participatie. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders, M. Coenders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024. Koersen op kwaliteit van de samenleving* (p. 45-59). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

IBO (2025). *Wat werkt voor de toekomst. IBO Arbeidsmigratie.* Den Haag: Rijksoverheid.

Inglehart, R. (2003). How Solid Is Mass Support for Democracy: And How Can We Measure It? In: *PS: Political Science and Politics*, jg. 36, nr. 1, p. 51-57.

Inspectie van het Onderwijs (2023). *De Staat van het Onderwijs 2023.* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

IPCC (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Genève: Intergovernmental Panel on Climate Change.

JA21 (2025). *De juiste aanpak voor Nederland.* Den Haag: JA21. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via ja21.nl/standpunten.

Kluizenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving – De energietransitie vanuit burgerperspectief.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kluizenaar, Y. de, G. ten Berge en J. Iedema (2025). *Klimaat en Samenleving – Burgerperspectieven.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

KNMI (2023). *KNMI'23-klimaatscenario's.* Geraadpleegd 17 juli 2025 via www.knmi.nl/kennis-en-datacentrum/achtergrond/knmi-23-klimaatscenario-s.

Kolk, H. van der (2025). Hoe nu verder met de Nederlandse discussie over het kiesstelsel? In: Montesquieu Instituut (red.), *Overwegingen voor een nieuw Kiesstelsel. Montesquieu Policy Paper, nr. 14* (pp. 30-32). Den Haag: Montesquieu Instituut.

Koning. F. de, J. den Ridder, S. Peeters, W. Blijleven en Y. de Kluizenaar (2023). *SCP-reflectie op het organiseren van burgerfora: Vier aandachtspunten vanuit het burgerperspectief.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Kooiker, S., A. de Jong, D. Verbeek-Oudijk en A. de Boer (2019). *Toekomstverkenning voor mantelzorg aan ouderen in 2040.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Kros, K., M. Coenders, M. Yenga en I. van der Hoorn (2025). *Inzichten in online haatspraak en discriminatie.* Kennisplatform Inclusief Samenleven.
Kunst, S., B. Geurkink, A. Kuschel en E. Miltenburg (2024). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2024|3.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Kunst, S., J. Dagevos en M. Coenders (2025a). *Migratie als spiegel van maatschappijbeelden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Kunst, S., E. Miltenburg en J. den Ridder (2025b). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2025|3 – Update.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Leidelmeijer, K. en J. Frissen (2023). *Veerkracht in het corporatiebezit. Update 2020/'21.* Amsterdam: Atlas Research/In.Fact.Research.
Levitsky, S. en D. Ziblatt (2018). *How democracies die.* New York: Crown.
Manenschijn, J., B. Rijpkema en S. Bruintjes (2024). Topografie van de weerbare rechtsstaat. In: M. Honingh en C. van Ham (red.), *Verkenning en verdieping democratische erosie en respons in Nederland* (p. 168-244). Nijmegen: Institute for Management Research (Radboud Universiteit).
Manting, D., D. Loomans, C. Lennartz en P. Visser (2025). *Wie komt, wie blijft, wie vertrekt? Een analyse van vestigings-en verhuispatronen van EU-arbeidsmigranten op het platteland.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
Maslowski. R. en J. Broere (2024). *Kennisnotitie Jongeren leren omgaan met diversiteit op school en in de samenleving.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Meer, T. van der (2017). De kracht van evenredigheid. In: *Stuk Rood Vlees*, 22 november 2017. Geraadpleegd 1 oktober 2025 via stukroodvlees.nl/de-kracht-van-evenredigheid.
Mensink, W. (2021). *Barstjes in de lokale gemeenschap. Conflicten over verduurzamingsplannen in de leefomgeving.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. PBL (2024). *Klimaatrisico's in Nederland: De huidige stand van zaken.* Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2022|2.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Miltenburg, E., J. den Ridder, J. Broere, B. Geurkink en C. van Alebeek (2025). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2025|2.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Noije, L. van en J. den Ridder (2024). *Burgers over democratie en rechtsstaat. Kennisnotitie voor de Staatscommissie Rechtsstaat.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Noije, L. van en J. den Ridder (2025). Steun voor de rechtsstaat, zolang hij meewerkt. In: *Tijdschrift voor beleid politiek en maatschappij*, jg. 52, nr. 2, p. 105-122.
NSC (2025). *Zorgen voor zekerheid, de basis moet op orde.* Amersfoort: Nieuw Sociaal Contract. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via partijnieuwsociaalcontract.nl/verkiezingen-2025.
Onderwijsraad (2019). *Doorgeschoten differentiatie in het onderwijsstelsel. De stand van educatief Nederland 2019 (advies).* Den Haag: Onderwijsraad.
Onderzoeksraad voor Veiligheid (2023). *Aanpak coronacrisis deel 3.* Den Haag: Onderzoeksraad voor Veiligheid.
Otjes, S. (2025). Kiesstelsels als keuzes tussen waarden. In: Montesquieu Instituut (red.), *Overwegingen voor een nieuw Kiesstelsel. Montesquieu Policy Paper, nr. 14* (p. 10-14). Den Haag: Montesquieu Instituut.

Oudenhoven-van der Zee, K. van (2025). *Wat ons verbindt. Bouwstenen van een veerkrachtige samenleving.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
PBL en VU (2024). *Klimaatbeleid richten op maatschappelijke transformatie. Eindrapport lerende evaluatie klimaatbeleid.* Den Haag/Amsterdam: Planbureau voor de Leefomgeving; Vrije Universiteit.
Peters, F., M. Vink en H. Schmeets (2017). Anticipating the citizenship premium: before and after effects of immigrant naturalisation on employment. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, jg. 44, nr. 7, p. 1051-1080 (doi.org/10.1080/1369183X.2017.1367650).
Plaisier, I., M. de Klerk, E. Eggink, M. Reijnders, S. Rahmawan-Huizenga en P. Schyns (2025). *Overzicht van knelpunten bij de ondersteuning van mensen met meervoudige problemen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Prognosemodel Zorg en Welzijn (2025). *Prognosemodel Zorg en Welzijn.* Geraadpleegd 2 mei 2025 via prognosemodelzw.databank.nl/dashboard/dashboard-branches.
Putnam, R.D. (2015). *Our Kids. The American Dream in Crisis.* New York: Simon & Schuster.
PvdD (2025). *Partij voor de Dieren natuurlijk.* Amsterdam: Partij voor de Dieren. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via www.partijvoordedieren.nl.
PVV (2025). *Dit is UW land.* Den Haag: Partij voor de Vrijheid. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via www.pvv.nl/visie.html.
Quillian, L. en J.J. Lee (2023). Trends in racial and ethnic discrimination in hiring in six Western countries. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, jg. 120, nr. 6, art. e2212875120.
Reijnders, M. (2020). *Non-take-up of social support and the implications for social policies.* Leiden: Universiteit Leiden.
Ridder, J. den, S. Kunst, C. Hartman en E. Miltenburg (2023). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2023|2.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Ridder, J. den en S. Kunst (2025). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2025|2 – Update.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
RIVM (2024). Veranderend klimaat en veranderende leefomgeving. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2024 – Kiezen voor een gezonde toekomst.* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
RIVM (2025). *Burn-outklachten.* Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd 6 oktober 2025 via www.rivm.nl/mentale-gezondheid/monitor/werkenden/burn-out-klachten.
RVS (2025a). *Te heet onder onze voeten. Gezond samenleven kan alleen op een gezonde planeet.* Den Haag: Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.
RVS (2025b). *Op de rem! Voorbij de hypernerveuze samenleving.* Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. Geraadpleegd 6 oktober 2025 via adviezen.raadrvs.nl/op-de-rem.
Schakel, W. en D. Van der Pas (2020). Degrees of influence: Educational inequality in policy representation. In: *European Journal of Political Research*, jg. 60, nr. 1 (doi.org/10.1111/1475-6765.12405).
Schellingerhout, R., E. Eggink, J. Boelhouwer en I. Ooms (2021). *Voorzieningen in 3D. Gebruik van voorzieningen in het sociaal domein 2015-2019 vanuit verschillende perspectieven: personen, huishoudens, regio's en trends.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
SDO2050 (2024). *Gematigde groei.* Den Haag: Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050.
Slagman, A., D. Lauritsen, A.Visser en M. Blom (2023). *Niet-gebruik inkomensondersteunende regelingen SZW. Een synthesestudie.* Den Haag: Significant/APE. Geraadpleegd op 17 september 2025 via www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2023/03/28/synthesestudie-niet-gebruik-inkomensondersteunende-regelingen.

SP (2025). *Super sociaal*. Amersfoort: Socialistische Partij. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via www.sp.nl/nieuws/supersociaal-verkiezingsprogramma.
Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken: Democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport.* Amsterdam: Boom.
Staatscommissie rechtsstaat (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger.* Den Haag: Staatscommissie rechtsstaat.
Studiegroep Begrotingsruimte (2023). *Bijsturen met het oog op de toekomst.* Den Haag: Ministerie van Financiën.
TK (2024/2025). *Armoede-intensiteit, niet-gebruik en energiearmoede.* Brief van de minister en de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 22 april 2025. Tweede Kamer, vergaderjaar 2024/2025, 24515, nr. 796.
UWV (2025). *Dashboard Tewerkstellingsvergunningen.* Geraadpleegd 29 september 2025 via www.uwv.nl/nl/arbeidsmarktinformatie/dashboards/dashboard-twv.
V-Dem Instituut (2025). *Democracy report 2025. 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?* Gothenburg: University of Gothenburg.
Verberk, M., M. Hofland, B. Presse en E. Verkade (2025). *Onbenut recht. Een onderzoek naar het nietgebruik van de huur- en zorgtoeslag en het kindgebonden budget.* Den Haag: Centraal Planbureau.
Vermeij, L. en L. Thijssen (2024). *Leefwerelden van arm en rijk.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Vermeij, L., Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (2024). *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Versantvoort, M., M. Klomp, M. Elsen, T. Tromp, N. Kieruj, Y. de Kluizenaar, J. Iedema, L. Heil en I. Van den Heuvel (2024). *Tussen duurzaam denken en doen – Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat.* Den Haag/Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau/Protestantse Theologische Universiteit.
VGZ (2025). *Personeelstekort zorg: oorzaken en oplossingen*. Arnhem: Coöperatie VGZ. Geraadpleegd 20 mei 2025 via www.cooperatievgz.nl/cooperatie-vgz/zorg/personeelstekort-zorg.
Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. Van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal – Verschil in Nederland 2023.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Vrooman, C., J. Boelhouwer en J. Iedema (2025). *Verdeeld over het land.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
VVD (2025). *Sterker uit de storm.* Den Haag: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Geraadpleegd 14 oktober 2025 via www.vvd.nl/sterker-uit-de-storm.
Waal, T. de (2025). De democratische rechtsstaat in de gevarenzone. In: *Tijdschrift voor beleid politiek en maatschappij*, jg. 52, nr. 2, p. 85-87.
Wagenaar, C. (2021). *Voting beyond vetoing: Variations in agenda-setting and balloting procedures for multi-option referendums* (doctoraalscriptie). Tilburg: Tilburg University.
Willems, R. en W. Huijnk (2025). *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2025.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
WKR (2025). *Meeveranderen met het klimaat: ruimtelijke en maatschappelijke keuzes voor klimaatadaptatie.* Den Haag: Wetenschappelijke Klimaatraad.
WMO/EU/C3S/ECMWF (2025). *European State of the Climate, report 2024.* World Meteorological Organization/Programme of the European Union/Copernicus Climate Change Service/European Centre for Medium-Range Weather Forecasts. Geraadpleegd 18 september 2025 via climate.copernicus.eu/esotc/2024.

Woittiez, I., B. van Hulst, L. Putman, I. Ooms en K. Sadiraj (2024). *Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderde bevolkingssamenstelling in 2050*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

WRR (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

WRR (2021). *Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Geraadpleegd 4 januari 2022 via www.wrr.nl/adviesprojecten/houdbare-zorg/documenten/rapporten/2021/09/15/kiezen-voor-houdbare-zorg.

WRR (2025). *Mens en klimaat. De kracht van sociale infrastructuur bij adaptatie*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Wuttke, A. (2022). *Democratic Support as Truism. Ordinary Citizens' Vulnerability to Anti-democratic Temptations* (doi.org/10.31235/osf.io/xueap).